

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΑΠΑΔΕΣ ΕΠΙ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΑΥΤΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Προκειμένου περί της περιόδου 1204 - 1669 ή βιβλιογραφία σχετίζεται α') πρὸς τὰς ἐνετικές πηγὰς (ἔγγραφα δημοσίων ἀρχῶν Κρήτης καὶ Ἐνετίας, ἐκθέσεις Ἐνετῶν δουκῶν, προβλεπτῶν κλπ., νοταριακὰ ἔγγραφα κ. ἄ.) β') πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς (εἰδήσεις βυζαντινῶν συγγραφέων, ἐπιγραφαί, πατριαρχικά κἄ. ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα, ἀλληλογραφαί, κώδικες κλπ.) καὶ γ') πρὸς τὰς παλικὰς πηγὰς (ἔγγραφα λατινικῆς Ἐκκλησίας), πάντως δὲ καὶ πρὸς εἰδήσεις ἱστοριογράφων, περιηγητῶν, ἀρχαιολογικά μνημεῖα κτῶ.

Ἀπὸ τῆς πρώτης πλευρᾶς βασικὸν βοήθημα ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐνετοῦ Γερουσιαστοῦ *Flaminio Cornelius* συγγραφείσα δίτομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης ὑπὸ τὸν τίτλον *Creta Sacra I - II, Venetiis 1755*.

Αἱ κυριώτεραι συλλογαὶ κρητικῶν ἐγγράφων περιέχονται εἰς

α') *Vl. Lamansky, Secrets d' État de Venise, documents extraits, notices et études servant a reclaircir, les rapports de la seigneurie avec les Grecs a la fin du XVe et au XVIe siècle, St. Pétersburg 1884.*

β') *H. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise, Paris 1892.*

γ') Σπ. Θεοτόκης, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμος Α', τεῦχος I (1933), τόμος Β' τεῦχος I (1936) II (1937), ἐν Ἀθήναις, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Ἰδιάζουσιν ἀξίαν ἔχον αἱ *Relazioni* (ἐκθέσεις) δουκῶν, γεν. προβλεπτῶν κ. ἄ. ἀξιωματούχων τῆς Ἐνετίας περὶ Κρήτης, γνωσταὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀποσπασματικῶς, ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ *Lamansky*, ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 630 - 642 ἢ Α' ἐκθέσεις τοῦ *G. Foscarini*, 1577, τῆς *Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Venezia 1913* (εὐρεῖα περίληψις ὑπὸ *Στεφ. Ξανθοῦ διδου ἐν «Χρ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 247 - 296*) καὶ τοῦ (μετὰ ταῦτα ἐπισκόπου Κυδωνίας) Ἀγαθαγγέλου *Ξηροῦ χάκη*, α') Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363 - 1366, Ἀλεξάνδρεια 1932, β') Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467 - 1474 - 1486), ἐν Ἀθήναις 1933 καὶ γ') Ἡ Βε-

νετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθήνησι 1934 (ὅπου τὸ σωζόμενον μέρος τῆς ἐκθέσεως Garzoni). Τὰ πρακτικά τῶν συνόδων G. Landò μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς προγενεστέρων ἀποφάσεων τῶν λατίνων ἀρχιεπισκόπων Κρήτης ἐπέιγυσα ἀνάγκη ὅπως ἐπιανεκδοθοῦν ἐν πρωτοτύπῳ, (ἐλάχιστα ἔχει ἐκδώσει ἤδη ὁ Hofmann) ἄνευ παρεμβολῶν τοῦ ἐκδότου. Ὅμοίως καὶ ἡ ἐκθεσις Daniele Barbarigo: ordini ai preti Greci (Relazioni B, 81).

Ἀπὸ τοῦ 1940 ἤρξατο ἡ ἐκδοσις Relazioni μετὰ εἰσαγωγῶν καὶ μεταφράσεων ὑπὸ τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ λογίου Στεργίου Σπανάκη. Κρητικά Μνημεῖα I (1940), II (1950), III (1952), IV (1958), ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει ὀριστικωτέραν ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Καστροφύλακα, τὸ ὁποῖον ἐξεμεταλλεύθη ἤδη ὁ Ξηρουχάκης. Ἐγγραφοὶ τοῦ 1323, ἀφορῶν ἰδίᾳ εἰς τὴν Λατινικὴν ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίαν, δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ Σπανάκη ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῶν «Κρητ. Χρον.». Ἦτο δι' ἐμὲ πλέον ἀργὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσω, μολοντί κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς μελέτης μου ἔθηκεν αὐτὸ ὑπ' ὄψιν μου προφρύνως ὁ ἐκδότης.

Ὁ Giuseppe Gerola ἐξήτασε τὸ θέμα τῶν τε λατίνων καὶ ἐλλήνων ἐπισκόπων Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας: Per la Cronotassi dei vescovi Cretesi nell'epoca veneziana, Venezia 1914 (σύντομος περίληψις ὑπὸ Ξανθοῦ διδου «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 296 - 300). Οἱ Ἑλληνες ἐπίσκοποι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σσ. 301 - 316.

Εὐρῆτα χρῆσις ἐλληνικῶν χειρῶν καὶ βυζαντινῶν πηγῶν γίνεται εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις 1947. Τοῦ αὐτοῦ, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα κρητικά, ΕΕΒΣ ΙΘ', 1949, σσ. 130 - 154, (μελέτας προκαλεσάσας καὶ ἄλλα δημοσιεύματα). Τοῦ αὐτοῦ, Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ ΚΘ', 1959, σσ. 1 - 33. Ὅμοίως τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. η' - ιγ' ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 67 - 107. — Ὁρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ ἐνετοκρατίας, «Ὁρθοδοξία» ΚΖ', 1952, σσ. 63 - 75. — Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν ἔνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ ΚΑ' 1951, σσ. 110 - 144. — Ἐπισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας «Κρητ. Χρονικά» ΙΑ', 1957, σσ. 1 - 42, καὶ δεκάς ἄλλων συναφῶν δημοσιευμάτων.

Πρόσωπα καὶ πράγματα διευκρινοῦνται εἰς πολλὰς ἐρευνητικὰς ἐργασίας τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα (περὶ Μ. Μουσούρου, Νικηφόρου Μοσχοπούλου, Ἀλοῦσίου Γραδενίγου, Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ, Γρηγοροπούλων κἄ.), εἰς παλαιογραφικὰ κἄ. σημειώματα τοῦ Β. Λαοῦρδα κἄ.

Εὐρείας ἐκτάσεως ὕλικὸν συνήχθη κατὰ τὴν τελευταίαν 40ετίαν εἰς τὰ κρητικὰ περιοδικὰ «Χριστιανικὴ Κρήτη» Α - Β' (1912 - 15), «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν» Α' - Δ' (1938 - 1941), «Μύσων», «Κρητικαὶ Μελέται», ἰδίᾳ ὁμῶς «Κρητικὰ Χρονικὰ» Α' - ΙΒ' (1947 ἔξ.) καὶ εἰς ἄλλα γενικώτερα ἐν Ἑλλάδι περιοδικὰ καὶ δημοσιεύματα.

Συστηματικὴ ἐξερεύνησις τοῦ παπικοῦ ἀρχείου ἐγένετο ἀπὸ τὸν ἐν Ρώμῃ καθηγητὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἰησοῦτην πατέρα Γεώργιον Hofmann, δημοσιεύσαντα σὺν τοῖς ἄλλοις :

a) Wie stand es mit der Frage der Kircheneinheit auf Kreta im XV. Jahrhundert? «*Orientalia Christiana Periodica*», X, 1944, σσ. 91 - 115. (Ἐξεμεταλλεύθη τὰ αὐτὰ πρακτικὰ Συνόδων ἅτινα καὶ ὁ Ἄγ. Ξηρουχάκης).

b) Papst Kalixt III und die Frage der Kirchenheit im Osten, «*Miscellanea Giovanni Mercati*» III, 1946, σσ. 209 - 237 (*Studia e Testi* 123).

c) Päpstliche Gesandtschaften für den Nahosten 1418 - 1453 «*Studia Missionalia*» V, 1950, σσ. 45 - 71.

d) Wichtige Kanzleiurkunden des lateinischen Erzbischofs von Kreta für die ihm untergebene griechische Geistlichkeit 1497 - 1509, «*Orientalia Christiana Periodica*» XVIII, 1952, σσ. 281 - 296.

e) Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV, «Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» τόμος Β', Ἀθῆναι 1955, σσ. 462 - 469 (ἰδίᾳ σσ. 465 ἔξ.).

Ἰδιαιτέραν ἀξίαν ἔχουν ἔγγραφα πρώιμα τῶν σχέσεων Ρώμης - Σινᾶ - Κρήτης δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Hofmann.

Ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς τὴν γνῶσιν τῶν μνημείων ὀφείλομεν παλαιότερον μὲν εἰς τὸν G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta I - IV* (1902 - 1932), ἔσχάτως δὲ εἰς μελέτας τῶν Κ. Λασιθιωτάκη, Κ. Καλοκύρη, Ν. Δρανδάκη καὶ Ν. Πλάτωνος, διὰ τῶν ὁποίων πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ἐγνωρίσαμεν ἰδίᾳ τὴν ζωγραφικὴν.

Τὴν μοναστηριολογίαν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας Κρήτης ὑπηρέτησαν δημοσιεύματα τοῦ Ξανθουδίδου, Γενεράλι, Τωμαδάκη, Ἐμμ. Δουλγεράκη κᾶ., εἰς τὰ ὅποια εἶδον τὸ φῶς καὶ διάφορα ἔγγραφα.

Α'

1. Ἡ ἐξέτασις τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐνετοκρατίας εἶναι αὐτόχρημα μελέτη τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικότητος τῆς μεγαλονήσου, μέσῳ ἀδιαλείπτων ἀγώνων. Πέραν τοῦ τίς ἦτο ἀρχιερεὺς, ἠγούμενος, πνευματικὸς ἢ ἄλλως ὑπηρετεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἡ συστηματικὴ ἀντίδρασις τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὴν κατέχουσαν δύναμιν, ἡ συσπείρωσις αὐτοῦ περίξ τῶν λογίων ἢ ὀλιγογραμμῶτων ἱερωμένων του, τῶν ἱερῶν του καθιδρουμάτων, ὁ ὀπλισμὸς διὰ τῆς ἱεράς μαθήσεως, ἡ προσήλωσις πρὸς τὴν πίστιν τῶν πατέρων του, τὴν ὀρθοδοξίαν, ἡ ζῶηρά του ἀντίθεσις πρὸς τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, δηλονότι τὴν ὑποταγὴν εἰς τὸν πάπαν, τοὺς ἀντιπροσώπους του καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς - φεουδάρχας του, τοὺς συνολικῶς ἐκμεταλλουμένους τὸ τρίτον τῆς κρητικῆς γῆς. Ἐπίσης μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ στάσις τῆς Ἐνετίας ὡς κυριάρχου δυνάμεως ἀπέναντι τῶν δύο δογμάτων. Ἀφοῦ ἡ δημοκρατία προέβη εἰς τὴν βασικὴν παρὰχώρησιν τοῦ τρίτου τῆς γῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, κρατήσασαν τὸ ἔν τρίτον δι' ἑαυτὴν καὶ τὸ ὑπόλοιπον διὰ τοὺς φεουδάρχας της, ἔπρεπε νὰ διασφαλίῃ τὰ δικαιώματά της, τῶν ἀρχόντων της καὶ τοῦ λαοῦ ἀπέναντι τῶν ἀρπακτικῶν διαθέσεων τῆς (Λατινικῆς) Ἐκκλησίας. Ὅθεν ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἐξισορροπήσεως ἀφ' ἑνὸς τῶν λατίνων ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐξ ἄλλου τῶν ὀρθοδόξων μετὰ τοῦ Λαοῦ. Ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ Ἐνετία ὑπεστήριξε πάντοτε καὶ κατὰ πάντα τὴν κρατοῦσαν (Λατινικὴν) Ἐκκλησίαν εἶναι ἐσφαλμένη. Ὁ πάπας ἦτο τότε καὶ κοσμικὸς ἀρχὼν καὶ τὰ συμφέροντα παπικοῦ κράτους - Ἐνετίας δὲν συνέπιπτον πάντοτε. Οἱ ἀρχιερεῖς κἄ. ἄνωτεροι λατῖνοι ἱερωμένοι τῆς Κρήτης ἐλαμβάνοντο καὶ ἐξ Ἐνετῶν καὶ μὴ, πάντως ἔπρεπε ὅλοι νὰ ὀρκίζονται πίστιν εἰς τὴν πολιτείαν καὶ νὰ μὴ παρέχουν πράγματα εἰς τὴν Γαληνοτάτην ἢ τὴν τοπικὴν διοίκησιν (Regno di Candia), διαταράσσοντες τὴν ἐπιβεβλημένην ἐκκλησιαστικὴν τάξιν. Αὕτη δ' ἦτο περίπου ἡ ἐξῆς:

α') Ἀπηγορεύετο εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν νὰ διατηρῇ μονίμως ἢ προσωκαίρως ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτη, ἵνα μὴ περὶ αὐτοὺς συγκεντρώνωνται αἱ ἐθνικαὶ βλέψεις καὶ προσπάθειαι τῶν Κρητῶν. Ὅμως ἀνεγνωρίζετο ὅτι ὁ Κρητικὸς Λαὸς ἦτο ὀρθόδοξος καὶ παρείχετο εἰς αὐτὸν ἡ ἐγγύησις ὅτι δὲν θὰ ἐξηναγκάζετο εἰς ὑποταγὴν εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν ἢ δὲν θὰ ὑπῆγετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῆς. Ἀντὶ τῶν ἀρχιερέων, ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἤσκουν οἱ πρωτοπαπᾶδες (καὶ πρωτοψάλται) τῆς Νήσου, δημόσιοι λειτουργοὶ πιστοὶ εἰς τὸ κράτος ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐμισθοδοτοῦντο. Τὴν πνευματικὴν ἐξου

σίαν ἤσκει τὸ Οἴκουμ. πατριαρχεῖον Κων)λεως, διὰ φανερῶν ἢ κρυφίων ἐξάρχων. Ἀνεγνωρίζετο ἡ περιουσία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ (εἰσόδημα ἐτήσιον 40.000 δουκάτα!).

β') Ἡ ἐπίσημος ἔκκλησία ἦτο ἡ Λατινικὴ (εἰσόδημα τοῦλάχιστον 100.000 δουκάτα), διατηροῦσα ἐν Χάνδακι ἀρχιεπίσκοπον, ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐπισκόπους, παντοῦ δὲ ναοὺς, μοναστήρια καὶ ἰδρύματα. Αὕτη ὑπήγετο εἰς τὸ λατινικὸν πατριαρχεῖον Κων)λεως (ἐν Ἑνετίᾳ). Ἐλλείψει πιστῶν καὶ δεδομένου ὅτι περὶ τοὺς 20.000 φράγκοι προσεχώρησαν ἐν Κρήτῃ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν (καὶ δὴ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας) ἡ ἔκκλησία αὕτη παρήκμαζεν, ὑπέφερε δὲ πάντοτε ἐκ τῆς ἀπροθυμίας τῶν προϊσταμένων της, ὅπως ζοῦν ἐπιτοπίως (ἐπρωτιμοῦσαν νὰ εἰσπράττουν μακρόθεν τὰ εἰσοδήματα). Ἡ ἔκκλησία αὕτη ἔτεινε πάντοτε νὰ ἀπορροφήσῃ δι' ὑποταγῆς τοὺς ὀρθοδόξους, ἀλλ' ἀνεχαιρίζετο ὑπὸ τῆς πολιτείας. Διετήρει δὲ 16 οὐνίτας ἱερεῖς ἐν τῇ Νήσῳ¹ (πιθανώτατα καθωρίσθησαν εἰς 130 οἱ ὑποτεταγμένοι εἰς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἕλληνες ἱερεῖς, τὸν ἰδ' ἀρχόμενον αἰῶνα) ὑποτεταγμένους τῷ πάπᾳ, μισθοδοτούμενους παρ' αὐτῆς². Κληροδότημα τοῦ Βησσαρίωνος, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰ. ὀρισθέν, συντελεῖται Κολλέγιον διὰ τὴν μόρφωσιν 16 οὐνιτῶν³. Ἡ ὑπαρξίς τῆς οὐνίας ὡς μέσης προπαγανδιστικῆς καταστάσεως ἐδημιούργει πράγματα μεταξὺ λατῖνων, ὀρθοδόξων καὶ πολιτείας. Μετὰ τὸ 1439 ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς χειροτονουμένους ἱερεῖς τῆς Ὀρθοδόξου νὰ ὑπόσχωνται ἀναγνώρισιν τοῦ ὄρου τῆς ψευδοσυνόδου, εἰς ὃ ἐκείνοι (ἐὰν ἐχειροτονοῦντο νομίμως, ἀλλὰ τοῦτο ἀπέφευγον συχνὰ) συγκατένευον ἀναγκαστικῶς καὶ προσχηματικῶς.

γ') Ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἦτο ἀστικός, ἀγροτικός καὶ μοναστικός. Οἱ μοναχοί, ὅσοι μάλιστα δὲν εἶχον βαθμὸν ἱεροσύνης, ἦσαν σταθερῶς πατριαρχικοί, καὶ ἐπηρεάζον πολὺ τὸν πληθυσμὸν. Οἱ ἀστοὶ ἱερεῖς ἦσαν σχετικῶς ὀλίγοι καὶ δὲν παρῆχον πράγματα ὅσα οἱ πολυάριθμοι παπᾶδες⁴ τῶν ἀγροτικῶν περιφερειῶν. Τούτους αἱ ἐνετικαὶ πηγαὶ

¹) Πρβλ. «Χριστ. Κρήτη» Β', 1914, σ. 279 καὶ Ἐηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γ. Λάντο, 1933 σ. 29. Ἡ εἰδησις εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 15' αἰ.

²) Πρβλ. Thiriet, Régestes I, σ. 201, No 848.

³) Lamansky, σ. 636 (Relazione Foscarini 1577). Ἐηρουχάκης, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 74 - 75.

⁴) Τὸ 1638 ὁ ἱεροξεταστὴς Μᾶρκος Καπέλλος ὁμιλεῖ περὶ 2.800 παπάδων καθ' ὅλην τὴν Κρήτην. Ἐηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, 1933, σ. 102. Κατὰ φιλικὴν πρὸς με ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Σ. Σπανάκη, ὁ Καστροφύλακας σημειώνει, ὅτι οἱ Ἕλληνες παπᾶδες ἦσαν εἰς τὴν πόλιν καὶ διαμέρισμα Χάνδακος 416 (Κ 105), εἰς Σητεῖαν καὶ διαμέρισμα 166 (Κ 140), εἰς

κατηγοροῦν ὡς ἀγραμμάτους καὶ ἀτασθάλους, ἀλλ' ἡ ζωηρά των ἀντίθεσις πρὸς τοὺς Λατίνους δεικνύει ὅτι ἦσαν φορεῖς τοῦ ἀγνοῦ ἔθνικοῦ αἰσθήματος τῶν χωρικῶν. Ὁ κλῆρος οὗτος ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῆς ἐντοπίου ἀριστοκρατίας (Κρητες ἑλληνορθόδοξοι) καὶ τὴν ἠκολούθει κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις της κατὰ τοῦ κατακτητοῦ καὶ εἰς τὴν προσπάθειάν της ὅπως, ζώσης μὲν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐνωθῆ ἢ αὐτήν, ἐκλειψάσης δὲ ἐκείνης ἀνεξαρτοποιήσῃ τὴν Κρήτην ἢ ὑποτάξῃ εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν ὡς ἡμιαυτόνομον (κατὰ τὸ σχῆμα τῶν ἡγεμονιῶν). Τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα τὴν 15ην Ἰουλίου 1461 (μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ) χαρακτηρίζει τὸν Ἑλληνικὸν κλῆρον ὡς «*perfidus et schismaticus ritus Graecorum, si fieri posset, extirparetur*»⁵! Καὶ τὸ 1487 λέγει περὶ τῶν ὀρθοδόξων παπάδων: «*rapates non catholici, quos semper recognovimus primos auctores et compulsores et fautores contra statum nostrum*»⁶! Ἐπόμενον ἦτο ὅτι κατὰ τοιοῦτου κλήρου θὰ ἐστρέφετο συχνὰ καὶ ἡ Γαληνοτάτη, ἐπιβάλλουσα (δυσάκεις ἢ δύνατο) ἔλεγχον ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παπάδων, τῶν πολιτικῶν των πεποιθήσεων καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς ὀρθοδόξους ἀρχὰς ἔξω τῆς Νήσου (Πατριαρχεῖα, ἐπισκοπὰς μὴ ἐλεγχόμενας ὑπὸ τῆς Ἑνετίας). Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἐπεθύμει ἡ Γαληνοτάτη, ὅπως οἱ ὀρθόδοξοι κληρικοὶ μὴ γίνωνται ὄργανα προπαγάνδας ὑπὲρ τῆς τουρκικῆς ἐξαπλώσεως, προβάλλοντες τὴν ἐν τῇ Ὀθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ ἐλευθέραν λειτουργίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν εἰς τὰς ἐνετικὰς κτήσεις ἐπιβολὴν διοικουσῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ξένων φυλετικῶς πρὸς τὸν λαὸν καὶ τὸ δόγμα του.

2. Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος θὰ ἦτο ἀπλῆ, δηλονότι:

α') Μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας καὶ τὴν «ἐνωσιν» τῶν Ἐκκλησιῶν ἡ Ρώμη ἔπρεπε νὰ ἐγκαταστήσῃ εἰς ὅλας τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τὰς ἐλεγχόμενας ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπισκόπους «*ritus orientalis*», δηλονότι ὀρθοδόξους Ἑλληνας ἀναγνωρίζοντας τὸ πρωτεῖον. Τοῦτο δὲν ἐγένετο, διότι τὴν Ρώμην ἐνδιέφερον τὰ ἐκκλησιαστικὰ φέουδα ἅτινα ἐνέμοντο οἱ Ἰταλοὶ καὶ τὰ ὁποῖα διὰ τῆς λύσεως ταύτης θὰ ἐχάνοντο ὑπὲρ τῶν ἐντοπίων. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν περιπτώσεις καθ' ἃς ἐγένοντο ἐν Κρήτῃ ἀρχιερεῖς Ἑλληνας καθαρῶς τοῦ δυτικοῦ δόγματος.

Ρέθεμνος καὶ διαμέρισμα 334 (Κ 117) καὶ τέλος εἰς τὰ Χανιά καὶ διαμέρισμα τῶν 265 (Κ 240). Περιλαμβάνοντο ὁμως εἰς τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς οἱ μοναχοί:

⁵) L a m a n s k y, σ. 018.

⁶) L a m a n s k y, σ. 055. Πολλὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται εἰς τοὺς πρόσφυγας ἱερεῖς (1453) τοὺς καταφυγόντας εἰς Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν ἐξωσθέντας εἰς Κέρκυραν.

β') Ἡ Ἑνετία ἔπρεπε παραλλήλως πρὸς τοὺς Λατίνους νὰ ἐγκαταστήσῃ Ὁρθοδόξους ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ, εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον τῶν χωρσεισκόπων τῆς Κύπρου (ὁ θεσμὸς οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ εὐδοκιμήσῃ ἐν Κρήτῃ), εἴτε ἓνα μόνον (ὡς ἐπρότεινε ὁ Giulio de Garzoni, 1584) εἴτε πενταμελῆ σύνοδον (ὡς ἐπρότεινεν ὁ Λεωνῖνος Σέρβος¹⁾, ἀπεφασίσθη τὸ 1575 ἀλλ' ἐματαιώθη ὑπὸ τοῦ μισαλλοδόξου Giacomo Foscarini). Ἐὰν οἱ ἀρχιερεῖς οὗτοι ἦσαν πιστοὶ εἰς τὴν Γαληνοτάτην, ὡς ὁ ἐν Ἑνετίᾳ χαίρων τὰ πιστὰ αὐτῆς Γαβριήλ Σεβῆρος ὁ ἐκ Μονεμβασίας, δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος προπαγάνδας ὑπὲρ τῶν Τούρκων.

Οὐδετέρῃν τῶν λύσεων τούτων ἐδέχθησαν ἡ Ρώμη ἢ ἡ Ἑνετία, καὶ ἐν τῷ δικαίῳ των. Ἡ αὔξησις τῆς δυνάμεως τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχοντολογίου (Ἑλληνόκλητες) ἐπέβαλλαν ὅπως μὴ ἐνισχύεται ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς, διότι τοῦτο θ' ἀπέβαινεν ὑπὲρ τῆς ἐξασθενήσεως τῶν δεσμῶν Μητροπόλεως - Ἀποικίας. Ὑπῆρχε τὸ προηγούμενον τῶν ἐπαναστάσεων Ἀγίου Τίτου (1361) καὶ Καντανολέοντος (15^α αἰ.), διὰ τῶν ὁποίων τὸ ὀρθόδοξον ἀρχοντολόγιον ἀπεπειράθη ν' ἀποσπάσῃ τὴν μεγαλόνησον ἀπὸ τὴν Ἑνετίαν καὶ ὑπῆρχε πάντοτε κίνδυνος (καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1571, μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Κύπρου) νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ προσπάθεια.

3. Τὰς πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι 1669 εἶχομεν ἤδη καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1755 βασικῶς, ὅτε ὁ Ἑνετὸς γεροισιαστὴς Fl. Corner ἔγραψε καὶ ἐδημοσίευσεν τὴν δίτομον *Creta Sacra*, μέχρι καὶ τοῦ 1913, ὅτε φιλελευθέρων ἀρχῶν μελετήτρια ἡ Εὔα Τεα ἐσταχυολόγησε τὰς ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς Ἑνετίας πηγὰς (κατὰ τρόπον ἀθθαίρετον ἢ καὶ ἐπιπόλαιον, πολλάκις δὲ καὶ ἄδικον ἐρμηνεύουσα ταύτας), ἀλλὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μετὰ τὰς δημοσιεύσεις ἐνετικῶν ἐγγράφων ὑπὸ τοῦ Lamansky, τοῦ Noiret, τοῦ ἡμετέρου Θεοτόκη κ.ἀ., ἢ δημοσιεύσεις τῶν Ἐκθέσεων (*Relazioni*) ὑπὸ τῶν Κρητῶν μελετητῶν ἀειμνήστου ἐπισκόπου Κυδωνίας Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη καὶ δὴ τοῦ κ. Στεργίου Σπανάκη, ἔρριψε νέον φῶς ἢ παρέσχεν αὐτουσίαις τὰς πηγὰς, τοῦλάχιστον διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1570 μέχρι τοῦ 1630 περίοδον. Αἱ *relazioni* αὗται

¹⁾ «Χρ. Κρήτη» Β', 1914, σ. 259, τὸ σχετικὸν ἐγγραφοῦν, παρὰ Lamansky, σσ. 071 - 073 τῆς 29 Δεκ 1579 πρέπει νὰ δημοσιευθῇ ὁλόκληρον. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀπὸ τοῦδε, ὅτι ἡ εὐμενὴς πρὸς τὸ πατριαρχεῖον στάσις τῆς Ἑνετίας κατὰ τὰ ἔτη 1571 - 1575 ὠφείλετο εἰς ὑπολογισμὸν βοήθειας τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων καὶ Ρώσων, κατόπιν τῆς πτώσεως τῆς Κύπρου καὶ μελετωμένης ἐκστρατείας εἰς Πελοπόννησον. Ἡ σχετικὴ μυστικὴ ἀλληλογραφία, ἢ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Lamansky εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ, ὁ πατριάρχης δ' ἔλαβε (26 Ὀκτ. 1581) δῶρον καὶ 500 τσεκίγια!

είναι, λεπτομερείς συνήθως, αναφοραὶ ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς, στρατιωτικῆς καὶ κοινωνικῆς καταστάσεως τῆς Νήσου, ὑποβαλλόμεναι ὑπὸ γενικῶν προβλεπτῶν κἄ. Ἐνετῶν μετακλητῶν ἀρχόντων ἀποσταλέντων εἰς τὴν Κρήτην καὶ ὑποδεικνυόντων εἰς τὴν κεντρικὴν διοίκησιν τῆς ἐνετικῆς μητροπόλεως τὰ ληπτέα μέτρα, διὰ σαφοῦς ἔξεικονίσεως τῆς πραγματικότητος καὶ τῶν τυχόν ὑπαρχόντων ἢ διαφαινομένων κινδύνων. Ἐπόμενον εἶναι εἰς τοιαύτας ἐκθέσεις (ἄχι πάντοτε) νὰ γίνεταί λόγος περὶ τῶν ζητημάτων τῆς ἐκκλησίας, τοῦ λατινικοῦ, τοῦ οὐνιτικοῦ, τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, τῶν μοναστηρίων, τῶν σχέσεων πρὸς τὴν Ρώμην ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Κων(σταντινούπολιν), τῶν ἡθῶν καὶ τῆς ἀπαιδεύσεως τοῦ κλήρου, ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τοῦ ἀναφερομένου (*prima Veneziani e poi Cristiani*). Αἱ γνώσεις μας περὶ ὄλων τῶν συναφῶν ζητημάτων θὰ πολλαπλασιασθοῦν ἂν ποτε δημοσιευθοῦν πάντα τὰ ἐν λόγῳ κείμενα τῶν ἐκθέσεων αὐτούσια.

4. Εἰς μίαν πρώτην προσπάθειαν ἐπιθυμῶ σήμερον νὰ δώσω τινὰς τῶν πληροφοριῶν τούτων ἐκ τῶν ἐν λόγῳ *relazioni* καὶ συναφῶς νὰ ἔξετάσω τὸ ζήτημα τῆς χειροτονίας τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν ἔξω τῆς Νήσου, παραθέτων μίαν πρώτην συλλογὴν πληροφοριῶν.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι τοὺς μὲν ἐπισκόπους χειροτονοῦν τρεῖς (δύο τοῦλάχιστον) ἐπίσκοποι, τοὺς δὲ ἱερεῖς καὶ διακόνους ἐπίσκοπος· τοὺς μοναχοὺς καὶ μοναχάς, ἀναγνώστας καὶ ὑποδιακόνους χειροθετοῦν ἡγούμενοι ἢ ἱερομόναχοι. Τὰ ἐγκαίνια ναῶν ἐνεργοῦν ἐπίσκοποι, ἀλλὰ κατὰ πατριαρχικὴν «ἐκδοσιν» δύνανται νὰ τελέσουν ἐγκαίνια καὶ ἐπιτετραμμένοι πρὸς τοῦτο ἔξαρχοι (πρεσβύτεροι). Ἐπομένως, μὴ ὑπάρχοντος ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξου ἀρχιερέως, τὰ μὲν ἐγκαίνια τῶν ναῶν καὶ τὰς χειροθεσίας τῶν μοναχῶν καὶ τὰ ἔργα τοῦ «πνευματικοῦ» (ἐξαγορευτοῦ, ἐξομολόγου) ἐτέλουν πρεσβύτεροι ἐξουσιοδοτημένοι πρὸς τοῦτο. Ἀλλὰ τὰς χειροτονίας τῶν τε διακόνων καὶ πρεσβυτέρων (ἐγγάμων - παπάδων καὶ ἀγάμων - ἱερομονάχων) ἔπρεπε νὰ ἐνεργῇ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος ἔξω τῆς Νήσου, εἴτε ἐντὸς τῶν ἐνετικῶν κτήσεις, εἴτε ἐντὸς τῆς περιφερείας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ μετὰ ταῦτα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας διαμένων. Οὕτως ἔχομεν χειροτονίας ἐν Κυνθούροις⁹, Μεθώνη, Κορώνη, Μονεμβασία, Ζακύνθῳ, Κεφαλληνίᾳ, Καρπάθῳ, Μικρασίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Λαὸς ὅμως ὡς ὁ Κρητικὸς, δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ παραβῇ τὰ περιοριστικὰ θεσπίσματα τῆς πολιτείας.

⁹) Κατ' ἐξαιρέσειν εἰς τὰ Κύθηρα, διότι ἡ νῆσος διοικητικῶς ὑπῆγετο εἰς τὴν Κρήτην (πρβλ. Θεοτόκη, Μν. Κρητ. Ἰστορ. I, 1933, σ. 159.—Ξηροῦχακη, Ἡ Βενετοκρατορευμένη Ἀνατολή, 1934, σ. 171), ἐπομένως ἴσχυε καὶ δι' αὐτὴν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐκεῖ ἐγκαταστάσεως Ἑλλήνων ὀρθοδόξου ἐπισκόπου. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν περιπέτειαν Μαξίμου τοῦ Μαργουίνου.

Οὕτω πολλάκις ἐγκαθίστανται ἐντὸς τῆς Νήσου εἴτε ὡς περαστικοὶ καὶ ἐπισκέπται, εἴτε ὡς σχολάζοντες (παρητημένοι τῶν ἐπισκοπῶν των, πλὴν ἔχοντες ἔνεργον τὴν ἱερωσύνην) ἐπίσκοποι οἱ ὅποιοι προβαίνουν εἰς ἀθροίας χειροτονίας. Οὗτοι παρίστανται ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ὡς οἰκονομικῶς ἐκμεταλλεύμενοι τὸ πρᾶγμα, πλὴν παρεῖχον ἐξυπηρέτησιν εἰς τὸν ὀρθόδοξον πληθυσμὸν καὶ ἐτύγχανον προστασίας ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχοντολογίου πρὸς τὸ ὅποιον δὲν ἠδύνατο πάντοτε μετὰ τῆς αὐτῆς εὐχερείας (διαμέρισμα Χανίων π. χ.) ν' ἀντιτάσσεται ἡ ἐνετική διοίκησις⁹.

Μία τοιαυτὴ ὑπόθεσις φαίνεται ἀπλῆ, ὅμως γεννᾷ διάφορα ἐρωτήματα.

α') Πότε τὸ πρῶτον ἐπεβλήθη ἡ χειροτονία τῶν Κρητῶν ἱερωμένων ἔξω τῆς Νήσου καὶ ποῖαι αἱ προϋποθέσεις αὐτῆς.

Εἶναι φυσικὸν ὅτι ὑπαρχόντων ἔτι κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Νήσου (1204 - 1220 ἴσως) ὀρθοδόξων τινῶν ἀρχιερέων, αἱ χειροτονίαι δὲν ἐγένοντο ἔξω τῆς Κρήτης. Ὁμοίως περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος, ἐφ' ὅσον ἐλειτούργησεν ἡ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Ἄλεξιου Καλλιέργου ἰδρυθεῖσα ὀρθόδοξος «ἐπισκοπὴ Καλλιεργηπόλεως» εἰς τὸ Μυλοπόταμον, ὅτι εὐκολώτερον ἦτο νὰ χειροτονῶνται ἐκεῖ οἱ ὀρθόδοξοὶ ἱερεῖς παρὰ εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ ἀλλαχοῦ. Ὁμοίως ἐφ' ὅσον διέμειναν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἰδ' αἰῶνος οἱ ἀρχιεπίσκοποι Μακάριος καὶ δὴ ὁ Κρήτης Ἄνθιμος ὁ ὁμολογητής, θὰ ἐγένοντο ὑπ' αὐτῶν χειροτονίαι, καθὼς καὶ ὑπὸ Γαβριὴλ Σεβήρου (τέλος 15' αἰ.). Ἀπίθανον νὰ ἦτο ὀρθόδοξος καὶ νὰ ἐχειροτόνει ὀρθοδόξους ὁ Κισάμου Γεράσιμος Παλαιόκαπας (τέλος 15' αἰ.)¹⁰. Τὰς ἄλλας μαρτυρίας θὰ ἴδωμεν.

β) Ποῖος ἐχειροτόνει τοὺς οὐνίτας (rito greco). Περὶ τούτου οὐδὲν σαφὲς γνωρίζω, ἀλλ' ὑποθέτω ὅτι τοὺς μὲν μεταστραφέντας μετὰ τὴν χειροτονίαν καὶ ἀναγνωρίσαντας τὸ πρωτεῖον, εἶχον ἤδη χειροτονήσει κανονικῶς ὀρθόδοξοὶ ἀρχιερεῖς. Τοὺς ἄλλους δὲ τοὺς ἐξ ἀρχῆς χειροτονουμένους οὐνίτας θὰ ἐχειροτόνουν λατῖνοι ἀρχιερεῖς.

γ) Πῶς ὀρθόδοξοὶ ἀρχιερεῖς ἐδέχοντο πρὸς χειροτονίαν καὶ ἐχειροτόνουν ὑποψηφίους ἱερεῖς ἔχοντας ἤδη γραπτῶς πρὸ τῶν ἐνετικῶν

⁹) Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (19 Φεβρουαρίου 1509), ἐπειδὴ οἱ ῥέκτωρες παρεχώρουν ἀδείας, ὅπως αἱ χειροτονίαι τελῶνται ὑπὸ τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἀρχιερέων, ἀπαγορεύεται τοῦτο εἰς αὐτοὺς καὶ διατάσσεται ἡ τήρησις τῶν ἀποφαιθέντων τὴν 14 Νοεμβρίου 1454. L a m a n s k y, σ. 058 - 060.

¹⁰) Περὶ τῆς προσωπικότητος αὐτῆς σκέπτομαι νὰ διαλάβω, διότι πάντα τὰ κατὰ τὸν Ἰωσαφάτ, Γεράσιμον. Γεώργιον ἢ Ἰωάννην Παλαιόκαπαν ἢ Παλαιόκαπαν τοῦτον εἶναι ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένα!

ἀρχῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων ἐν Κρήτῃ ἀναγνωρίζει τὴν «ἐνωσιν» τῆς Φλωρεντίας. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εἰμὴ ὡς κατὰστασις ἀνάγκης. Οἱ Ἑνετοὶ ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ὑπόσχεσιν πίστεως πρὸς τὴν πολιτείαν. Οἱ Λατῖνοι διὰ τοῦ τρόπου τούτου εἰσέπραττον δικαιώματα ἀπὸ πάντα ὑποψήφιον (καγκελαρία ἀρχιεπισκοπῆς Χάνδακος). Οἱ ὀρθόδοξοι ἐγνώριζον ὅτι ἡ ὑπόσχεσις ἐδόθη ἀναγκαστικῶς καὶ παρὰ τὴν συνφίδησιν.

δ') Πῶς ἐλύοντο οἱ γάμοι, πῶς παρείχετο ἡ ἄφρσις (ἡ λύσις δι' ἀρχιερατικῆς εὐχῆς μόνον) καὶ δὴ ἐπὶ τεθνεώτων. Πρὸς τοῦτο ἐξουσιοδοτοῦντο κατ' ἀρχὰς οἱ ὀρθόδοξοι πρωτοπαπᾶδες (διὰ τὰς πόλεις) καὶ οἱ πνευματικοί. Οἱ τελευταῖοι εἶχον τὴν σχετικὴν ἐξουσιοδότησιν ἀπὸ κανονικὴν ὀρθόδοξον ἀρχὴν (πατριαρχεῖον, ἀρχιερέα). Πάντως οἱ ἀποστελλόμενοι πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι, παρὰ τὰς ἐναντίον των ἀπαγορεύσεις τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν ¹¹.

δ. Ποία ὑπῆρξεν ἡ ὑποδοχὴ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ ἀποφασισθείσης ἐνώσεως ὑπὸ τῶν Κρητῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναπτύξω καὶ πάλιν ὅ κατὰ τὴν σύνοδον παρῶν ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Φαντίνος Βαλαρέσσος ἐστάλη μὲ εἰδικὴν ἐντολὴν καὶ χρήματα διὰ νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῆς εὐδοξίας τοῦ σκοποῦ. Αἱ ὁδηγίαι τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἦτο ὅτι διετηρεῖτο τὸ τυπικὸν τῆς λειτουργίας καὶ τὸ κείμενον τῆς ὁμολογίας πίστεως ἐκάστου, εἰς τὴν γλῶσσαν του, ἀναλλοίωτον. Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες, λαβόντες ἤδη καὶ σχετικὴν ἐγκύκλιον τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους Β', ἔπρεπε νὰ μνημονεύουν τὸν πάπαν, οἱ πρωτοπαπᾶδες δὲ ν' ἀναγινώσκουν τὴν πρᾶξιν τῆς ἐνώσεως δις μὲν τοῦ ἔτους ἐπισημῶς εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἀπαξ δὲ τοῦ μηνὸς μεθ' ὅλων τῶν ἱερῶν εἰς τοὺς ναοὺς των ¹².

Παρὰ τὴν πειθῶ καὶ τὰ χρήματα τοῦ ἀξιολόγου ἐκείνου ἀρχιεπισκόπου, ἐλάχιστοι μόνον ἱερεῖς ὀρθόδοξοι μετεστράφησαν ἀκολουθήσαντες τὰ γενόμενα ἐν Φλωρεντίᾳ, οἱ δ' ἄλλοι ἠκολούθησαν τὸν Μάρκον Εὐγενικόν, δι' ἐγκυκλίου εἰδοποιήσαντα κατὰ τῆς ἐνώσεως τὰς Νήσους. Ἦσαν δ' ὀνομαστικῶς οὕτοι δώδεκα Ἡσαΐας Ἱερομόναχος, Ἰωάννης Πλουσιαθηνός, Ἰωάννης Ρώσσοις, Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, Νικόλαος Καναδάτος, Νικόλαος Πλουσιαθηνός, Νικόλαος Μαυρομάτης, Γεώργιος Χρυσολωρᾶς, Μάρκος Ἐπιφάνιος, Μανουὴλ Συναδινός καὶ Γεώργιος Βισούλας, οἱ ὅποιοι — μὴ ἀκολουθούμενοι προφανῶς ὑπὸ πιστῶν καὶ μὴ ἔχοντες ἔξ ἱεροπραξιῶν εἰσοδήματα — ἐχρειάσθη νὰ

¹¹) Νεόφυτος ἔξαρχος, καθιερωτῶν ναοὺς (1461) ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον δημοσιευθὲν ὑπὸ L a m a n s k y, σ. 048.

¹²) Τὸ ἔγγραφον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. H o f m a n n, O C P X, 1944, σ. 96.

συντηρηθοῦν δι' ἐπιβολῆς εἰσφορᾶς 40 χρυσῶν δουκάτων εἰς βάρος τῶν μετοχιῶν τοῦ Σινᾶ ἐν Κρήτῃ¹³.

Τότε ὁ Βησσαρίων (27 Μαΐου 1463) ἐσοφίσθη νὰ ἀφήσῃ κληροδότημα (τὰ ἔσοδα τῶν κτημάτων του !) διὰ νὰ ἰδρυθῇ ἐν Κρήτῃ κολέγιον ὅπου νὰ σπουδάζουν οὐνῖται, ἐξ ὧν νὰ λαμβάνονται οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται¹⁴. Οὕτω ὁ καρδινάλιος ἐνόμιζεν ὅτι ἐδέσμευσε τὴν Ἐκκλησίαν Κρήτης εἰς τὴν οὐνίαν. Ἄλλ' ἡ μοῖρα τὸν ἐξεδικήθη, διότι μόνον ἄτομα χαμηλῆς στάθμης, ἀγράμματοι καὶ ἀνήθικοι κληρικοὶ (τινὲς ἀλειούργητοι, εἰς ἐπαγγελλόμενος τὸν βαρελᾶν, δῖγαμοι, μοιχοὶ κλπ.) κατήντησαν νὰ ἐπωφελῶνται τῆς ὑποτροφίας τοῦ Κολλεγίου Βησσαρίωνος, ἄχρηστοι καὶ διὰ τὴν Ρώμην καὶ διὰ τὴν Κρήτην¹⁵.

Εἰς ἄλλος τρόπος προσελκύσεως τῶν Κρητῶν εἰς τὸν λατινισμὸν ἦτο ἡ ὑπ' αὐτῶν ἀκρόαις τῆς λατινικῆς λειτουργίας εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν, ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο εἶχεν ἀποτέλεσμα¹⁶.

6. Ἄλλο θέμα, συναφὲς πρὸς τὸ ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐξεταζόμενον, εἶναι τὸ τῆς μορφώσεως τῶν ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξων κληρικῶν 1204 - 1669. Αἱ ἐκθέσεις τῶν ἐνετῶν ἀρχόντων ὑπῆρξαν τόσον δυσμενεῖς καὶ ἐλήφθησαν τόσον κατὰ γράμμα ἀπὸ προγενεστέρους μελετητᾶς, ὥστε νὰ δοθῇ ζοφερὰ εἰκὼν τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ ἀπόψεως ἐκκλησιαστικῆς. Εἶναι περιττὸν νὰ εἴπω ἐδῶ, ὅτι καὶ ἂν ἦτο ἡ κατάστασις οἷα ἀκριβῶς περιγράφεται εἰς τὰς ἐκθέσεις, ἠπαίτιοι θὰ ἦσαν οἱ κατακτηταὶ καὶ διώκται, οἱ ἀποκόψαντες τὴν Κρήτην ἀπὸ τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Πλὴν διὰ δύο περιόδους τοὐλάχιστον, τὴν μεταξὺ 1350 - 1410 καὶ 1560 - 1620 ἡ κατάστασις εἶναι ὅλως διάφορος ἀπὸ ὅ,τι παρίσταται. Ἀπὸ τοῦ Ἀνθίμου Κρήτης μέχρι τοῦ Νείλου Δαμιλᾶ (ἐποχὴ δράσεως Ἰωσήφ Βουρεννίου ἐν Κρήτῃ 1381 - 1401;) εἶναι τόσοι οἱ λόγιοι ἱεροῦμένοι ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ὀμιλῶμεν μετὰ περιφρονήσεως γενικῶς περὶ πάντων τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιαστικῶν. Ὡς πρὸς τὴν δευτέραν περίοδον, μὲ τὴν ὁποίαν συμπίπτει καὶ ἡ συγγραφὴ τῶν *Relazioni* τῶν Ἐνετῶν ἀξιωματούχων, ἀρκοῦν αἱ ἀλληλογραφίαι Ἰππολύτου Χίου, Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως καὶ δὴ μόνον τὸ ἐπι-

¹³) Αὐτόθι σσ. 97 - 98.

¹⁴) Αὐτόθι. Πρβλ. πρόσθεν σημ. 3.

¹⁵) Ζηροσάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, Ἀθ. 1933, σσ. 74 - 75 (*Relazione D. Barbarigo* 1567).

¹⁶) Σχετικὸν ἔγγραφο τοῦ πάπα Καλλίστου Γ' πρὸς τὸν Simone de Candia ἱεροξεσιαστὴν τοῦ 1452, ἐδημοσίευσεν ὁ G. Hofmann, *Misc. G. Mercati* III, 1946, σ. 213.

στολάριον τοῦ κλεινοῦ Μαξίμου Μαργουνίου, διὰ νὰ δεῖξουν μὲ πόσους λογίους ἄνδρας, ἡγουμένους, μοναχοὺς, παπᾶδες εἶχον σχέσεις αἱ τέσσαρες ὡς ἄνω προσωπικότητες, ποῖα ζητήματα τοὺς ἀπασχόλουν, εἰς ποῖαν λογίαν γλῶσσαν ἔγραφον, ποίους κώδικας ἀντέγραφον, πῶς ἔθεολόγουν, ποίας τέλος θύραθεν παιδείας ἐτύγγανον. Καὶ θὰ ἦτο περίεργον (χωρὶς ν' ἀρνηθῶμεν ὅτι καὶ μεταξὺ τῶν πρωτοπαπάδων, πρωτοψαλτῶν, τῶν οὐνιτῶν Κρητῶν ἱερέων καὶ τῶν λατίνων τὸ δόγμα Κρητῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπῆρξαν πεπαιδευμένοι ἄνδρες) νὰ μάθωμεν ποῖα ἄλλη ἑλληνικὴ ἐπαρχία ὑπόδουλος εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἢ τοὺς Τούρκους ἐπαρουσίασε τόσους συγκεντρωμένους λογίους εἰς τόσον μικρὸν χρονικὸν διάστημα. Ἄλλὰ τὸ θέμα θὰ ἤξιζεν ἰδιαίτερως νὰ ἀπασχολῆσθαι μελετητὴν τινα¹⁷.

7. Συναφὲς ἀκόμη εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῶν κληρῶν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἐν Κρήτῃ, ἢ ὁποῖα ὑπῆρξεν ἀνάλογος τῆς κοινωνικῆς τοιαύτης, ὀφειλουμένης εἰς τὴν δουλείαν, τὴν ἀπαιδευσίαν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν συγκέντρωσιν ξένων στρατευμάτων εἰς τὰς πόλεις, αἰτίων διαφθορᾶς.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ σχετικαὶ αἰτιάσεις δὲν προέρχονται μόνον ἀπὸ τοὺς γράψαντας τὰς Relazioni Ἐνετοὺς ἄρχοντας, ἀφοῦ περὶ τὸ 1400 ὁ Ἰωσήφ Βρυνένιος κατηγοροῦσε τοὺς Κρητὰς ἱερεῖς (τινὰς ἐξ αὐτῶν) ὡς πωλοῦντας τὰ μυστήρια — κατ' ἔθος γενικὸν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν —, τινὰς δὲ τῶν ἱερομονάχων ὡς συντηροῦντας παλλακὰς καὶ ἀνέδην συνοικοῦντας (φανερῶς δηλ.) μετὰ γυναικῶν. Ἐπροκάλεσε δὲ πιθανώτατα καὶ πατριαρχικὴν ἐγκύκλιον ἐπὶ τοῦ θέματος¹⁸. Ἡ ἔρις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ λατινίσουν οἱ κατηγορηθέντες, διότι ἔτυχον ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν συγγνώμης τὴν ὁποῖαν δὲν παρεχώρει, ἄνευ προηγουμένης ἄρσεως τοῦ ἁμαρτήματος, ἢ Κων)λις διὰ τοῦ αὐστηροτάτου τούτου ἐξάρχου της.

Πλὴν τὸ θέμα τῶν συνεισάκτων ἦτο παλαιὸν τόσον, ὥστε νὰ ἀναγκάσῃ πρὸς χιλίων ἔτων τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον νὰ γράψῃ εἰδικὸν κατ' αὐτῶν λόγον, καὶ διειρηθῆ τὸ κακὸν ἔθος καὶ μετὰ τὸν Βρυνένιον, ὥστε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος ὁ Πηγᾶς νὰ νουθετῇ διακόσια ἔτη μετὰ ταῦτα τοὺς Κρητὰς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου¹⁹.

¹⁷) Ὄνόματα ἐκδοτῶν - διορθωτῶν οἷα τοῦ Ζαχ. Καλλέργη καὶ Ἀλοΐσιου Γρυδενίου, σοφῶν ἀνδρῶν οἱοὶ ὁ Φρ. Σκοῦφος, ὁ Γεράσιμος Βλάχος, πολλῶν ὑμνογράφων, κωδικογράφων, λογίων πρωτοπαπάδων κ.ἄ. θὰ μετέβαλλον ἄρδην τὴν γενικὴν εἰκόνα. Ὡς πρὸς τὸν κληρὸν τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν, οὗτος καὶ σήμερον εἰς τὰς περισσοτέρας ἑλληνικὰς ἐπαρχίας εἶναι ὀλιγογράμματος.

¹⁸) Πρβλ. ὅσα ἔγραψα ἐσχάτως ἐν ΕΕΒΣ ΚΘ', 1959, σσ. 1 - 12.

¹⁹) Πρβλ. Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σσ. 270 - 271.

Ἡ ἔξουσία τῶν πρωτοπαπάδων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶχε τὰ ἀποτελέσματα τὰ ὅποια θὰ εἶχεν ἡ τυχὸν ἐγκατάστασις ὀρθοδόξων ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι θὰ συνεκράτουσαν τὸν ὑπ' αὐτοὺς κληρὸν. Ἡ δὲ Ἑνετική πολιτεία δὲν ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς λατίνους ἀρχιερεῖς Κρήτης ν' ἀσκοῦν πειθυχρικήν ἔξουσίαν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων, θεωροῦσα νομικῶς ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς οὗτοι τόσον μόνον ἠδύναντο ὅσῃν ἔξουσιοδότησιν ἐλάμβανον ἀπὸ τῶν κρατικῶν ἀρχῶν, τῆς Ρώμης (Ἱερά Ἐξέτασις κλπ.) μὴ δυναμένης νὰ ἐπέμβῃ ἐν προκειμένῳ. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι θὰ ἐγενῆτο ποιά τις ἀσυδοσία, ἀνάλογος δὲ πρὸς τὴν ἠθικὴν χαλάρωσιν, ἀναμφισβήτητον, τοῦ συγχρόνου λατινικοῦ κλήρου²⁰.

Τὸ 1397, γράφων ὁ Ἰωσήφ ὁ Βρυέννιος πρὸς τὸν μεθ' οὗ διεφέρετο Μάξιμον Χρυσοβέργην φιλοπαπικόν, συζητῶν δὲ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ὅτι ἡ ὑποταγὴ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων εἰς τὸν πάπαν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα «παντὸς τοῦ ἔθνους δυσημερίαν καὶ δυσπραγίαν», ἔλεγεν: «Καὶ ἐν οἷς βίον καθαρότης θεωρεῖται καὶ πολιτείας ἀκριβεία, ἡ καθ' ἡμᾶς (τοὺς ὀρθοδόξους) μερὶς ὑπεριερεῖσα φαίνεται πολλῶ τῆς ὑμετέρας (λατινικῆς) μερίδος. Καὶ σωφροσύνην γὰρ καὶ ἐγκράτειαν, ταπεινωσίαν τε καὶ ἀγρυπνίαν, καὶ νῶν εὐκοσμίαν ἱερῶν, καὶ εὐταξίαν ἐν ταῖς θείαις καὶ ἱεροῖς τελεταῖς, σεμνότητά τε ἱερῶν, καὶ ἀρχιερέων ἀγιοπρεπῆ κατάστασιν· καὶ οὐχ ὅσῃν ἐχοῦν, ἀλλ' οὖν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ πλείω ἢ ἐν τοῖς ἀκριβοσάμενοις ἢ τῇ ἢ προσεχώρησας (ὁ Μάξιμος λατινικῆ). Ἄπας γὰρ νόμος καὶ θεσμὸς ἱερὸς, ὁ ἐγκράτειαν καὶ σωφροσύνην εἰσηγούμενος, ἠπρόακησε παρ' ὑμῖν καὶ τελείως ἠθέτηται· καὶ πλήρης ἀκολασίας ὁ βίος ὑμῖν καὶ ἀκαθαρσίας πάσης· οὐχὶ τῷ κοινῷ λαῷ μόνον ἀλλὰ καὶ τοῖς μονάζουσι· καὶ οὐχ ὅπως τοῖς μονάζουσιν ἀλλὰ καὶ τοῖς τῷ κλήρῳ κατελειγμένοις· εἴτε διάκονοι ὧσιν εἴτε πρεσβύτεροι, καὶ μὴν καὶ οἱ τὸν τῆς προεδρείας βαθμὸν εἰληχότες (= ἐπίσκοποι), οὓς ἔδει καὶ τῶν ἐκ τοῦ λαοῦ τοὺς ἀναξίους εἶργειν δαπέδον τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τοὺς θείους θεσμούς. Οἱ δὲ καὶ πορνείαις καὶ μοιχείαις ἐγκυλινδούμενοι, τῷ θεῷ αὐθωρὸν προσίασι θυσιαστηρίῳ καὶ τὸ μέγα φεῦ καὶ φορικτὸν Χριστοῦ σῶμα καὶ μεταχειρίζονται καὶ ἐσθίουσιν· ἀλλ' ἕως πότε παρεξετάζομαι τὰ ἀσύγκριτα;»²¹

²⁰) Ὁ δοῦκας Κρήτης Daniele Barbarigo ἐχαρακτήρισε μὲ τὰ μελανότερα χρώματα τοὺς 16 οὐνίτας κληρικούς τοῦ Κολλεγίου Βησσαρίωνος (1567) πολλοὶ τῶν ὁποίων ἦσαν δίγαμοι, μοιχοί, συνέζων μὲ παλλακίδας ἢ οὐδὲν θρησκευτικὸν λειτούργημα ἐτέλουν πλέον, ἐν μέσῳ Χάνδακι! Πρβλ. Ἁ. Ξηροσυχᾶκη, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάνιο, ἐν Ἀθήναις 1933, σσ. 74 - 75, 98.

²¹) Τῷ ἀπὸ Γραικῶν Ἱταλῷ, ἀδελφῷ Μαξίμῳ τῆς τάξεως τῶν κηρύκων, ἐδημοσιεύθη ἐν: Ἰωσήφ Βρυεννίου τὰ Παραλειπόμενα, τόμος Γ', ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας 1784, σσ. (148 - 155) 154 - 5.

Β'

ΑΙ ΕΚ ΤΩΝ RELAZIONI EIDHSEIS

1. Giacomo Foscarini (1577)²².

Εἰς τὴν πρώτην ταύτην ἔκθεσιν ὁ Foscarini εὗρίσκει φανατικωτέρους τοὺς ὀρθοδόξους τοῦ διαμερίσματος Χανίων, ὅπου εἶχον ἐγκατασταθῆ ἀποικοὶ Πελοποννήσιοι. Ὁ κληρὸς εἶναι ἀμαθὴς ἀλλὰ σεβαστὸς ἀπὸ τὸν πληθυσμόν. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ τεθοῦν ἐπὶ κεφαλῆς του ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι Κύπριοι! πιστοὶ εἰς τὴν Ἑνετίαν. Οἱ ἔξαρχοι οἱ ἀποστελλόμενοι ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου κάνουν μεγάλην ζημίαν, χωρὶς νὰ πταίῃ ὁ πατριάρχης, συνάζουν ἐλεημοσύνας καὶ δημιουργοῦν σκάνδαλα.

Οἱ πρόγονοίμας ἐγνώριζον τὴν ποιότητα τῶν παπάδων, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ ὑποκινηταὶ τῶν ἐξεγέρσεων κατὰ τῆς Ἑνετίας, διὸ καὶ ἀπεφάσισαν νὰ περιορίσουν τὸν ἀριθμὸν των καὶ ἐπὶ πλέον διὰ νὰ χειροτονηθοῦν τοὺς ὑπεχρέωναν νὰ ἔλθουν πρῶτον πρὸς ἐξέτασιν εἰς Ἑνετίαν καὶ εἶτα ἐπέτρεψαν νὰ μεταβαίνουν εἰς Ζάκυνθον, ἀλλὰ προηγουμένως ἐξητάζοντο ὑπὸ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης ἢ τοῦ βικαρίου του, παρισταμένου καὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος καὶ κατόπιν ἀδείας τοῦ Δούκα Κρήτης. Πλὴν οὐδεμία διαταγὴ ἐτηρήθη ποτέ, (*nessuna cosa però osservasi!*).

Οἱ ἐπωφεληθέντες τοῦ κληροδοτήματος Βησσαρίωνος 16 οὖνῖται ἱερεῖς λαμβάνουν 300 δουκάτα ἐτησίως, χάριν τῶν ὁποίων εἶναι καθολικοί, χωρὶς νὰ γνωρίζουν τί ἐστὶ καθολικὴ πίστις!

2. Giulio de Garzoni (1584)²³.

Ὁ ἐν λόγῳ Ἑνετὸς sindaco κατενόησε τὸ πρόβλημα καὶ προέβη εἰς πρότασιν ὅπως, παρὰ τὰ μέχρις αὐτοῦ ἰσχύοντα, ἡ Ἑνετία ἐπιτρέψῃ τὴν ἐκλογὴν ὀρθοδόξου ἀρχιερέως καὶ τὴν ἐγκατάστασίν του ἐν Κρήτῃ. Ἀφοῦ περιέγραψε τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, ἐπάγεται: «*Ἐγὼ θὰ ὑπομνήσω τὸ ἰδιάζον καὶ συμφέρον φάρμακον, κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, ἀλλὰ τοῦτο θὰ φανῆ εἰς τινὰς παράδοξον, ἀλλ' ἐὰν ἐκτιμήσουν ὅλους τοὺς παράγοντας βαθέως*

²²) L a m a n s k y, σσ. 635 - 636 (περιληπτικῶς).

²³) Relazione del chiarissimo signor Giulio de Garzoni del sindacato de Levante nel 1584, ἐν Ἄγαθ. Ξηροσχάκη, Ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολὴ Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθήνησι 1934, σσ. 229 - 290, ἐν σσ. 246 - 247. Μετάφρασις ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ξηροσχάκη, Ἑκκλ. Φάρος ΛΕ', 1936, σσ. 238 - 239, 364.

καὶ ὄχι ἐπιφανειακῶς, θὰ εἶναι ὑγιὲς τὸ φάρμακον καὶ καλὴ ἡ ἔκβασις. Οὐδέμια συμφιλίωσις εἶναι δυνατὴ ἐὰν δὲν δώσωμεν εἰς τοὺς Ἑλληνας προϋστάμενον ἐκ τοῦ ἰδίου των δόγματος καὶ ἐγὼ νομίζω ὅτι οὗτος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπίσκοπος. Πρῶγμα ὅπερ θ' ἀπετέλει διὰ τὸν λαὸν μεγίστην ἱκανοποίησιν, καὶ ἐὰν ἡ ἐπισκοπὴ ἀνείθιτο εἰς πρόσωπον ὑποταξαμένον καὶ ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὴν Γαληνότητά Σας (τὸν δούκα τῆς Ἑνετίας), θὰ ἐπίσειον ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀρθῇ κάθε ὑποψία κακῆς ἐκβάσεως. Οὔτε θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ἔχετε τὴν συγκατάθεσιν τοῦ (ὀρθοδόξου) Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον θὰ ἱκανοποιεῖ τὴν Γαληνότητά Σας»²⁴.

3. Giacomo Foscarini, 1588²⁵.

Ἡ ἔκθεσις αὕτη δὲν ἔχει συστηματικῶς δημοσιευθῆ, εἶναι δὲ γνωστὰ τμήματά της μόνον εἰς τὸ πρωτότυπον (ἢ ἐξ ἀντιγράφων) ἢ εἰς μεταφράσιν. Ὁ Foscarini δὲν ὀμιλεῖ μόνον περὶ τῆς μεταξὺ 1575 καὶ 1588 καταστάσεως ἀλλ' ἀνατρέχει ἱστορικῶς εἰς προηγουμένας ἀποφάσεις καὶ ἔγγραφα, ὧν μνημονεύει. Συνιστῶ τὸ μὲν τὴν ταχεῖαν κριτικὴν ἐκδοσιν τῆς ἐκθέσεως, τὸ δὲ τὴν ἀναζήτησιν καὶ δημοσίευσιν τῶν ἐν αὐτῇ ἐγγράφων καὶ τὴν σχολίασιν ἀμφοτέρων, καὶ δὴ τῶν ἀναγομένων εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐγκαταστάσεως ἱεραῶ ὀρθοδόξου συνόδου ἐν Κρήτῃ. Ἐν τῷ μεταξὺ παρέχω ἀποσπάσματα, χρησιμοποιῶν τὴν μετάφρασιν τοῦ ἀειμν. ἐπισκόπου Ξηρουχάκη.

Τὸ τμήμα ποὺ μᾶς ἀφορᾷ ἐγράφη ἐξ ἀφορμῆς ἐνεργειῶν τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου πρὸς τὴν Γαληνοτάτην, ζητοῦντος ὅπως τῷ ἐπιτρέψῃ νὰ ἐπισκέπτεται τὴν Κρήτην. Ὁ Foscarini ἀντιτίθεται πρὸς τὴν αἴτησιν ταύτην.

«Πρόπει νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα ἔχοντες πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν δύο σημαντικά του σημεῖα: α') ποῖαν πολιτικὴν σκοπιμότητα περικλείει καὶ β') ποῖα θρησκευτικὴ ἀνάγκη τῶν Ἑλλήνων ἐπιβάλλει τοῦτο. Τὰ δύο ταῦτα σημεῖα θὰ προσπαθῶ ν' ἀναπτύξω καὶ θ' ἀποδείξω πῶς ἐνόουν οἱ πρόγονοί μας τὸ ζήτημα τοῦτο, μὴ ἐπιτρέψαντες ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Κρήτης μέχρι σήμερον, δηλαδή 384 ἔτη, εἰς ἐπισκόπους ἑλληνικοῦ δόγματος νὰ κατοικήσουν εἰς Κρήτην, οὔτε κἂν νὰ τὴν ἐπισκεφθοῦν. Οὔτε δὲ καὶ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ συνετοὶ ἐκείνοι πρόγονοί μας ἐσκέφθησαν ὅτι ἀφοῦ ὁ λαὸς τῆς νήσου εἶναι χριστιανικὸς ἔπρεπε νὰ ἔχη καὶ τοὺς ἰδίους αὐτοῦ ἐπισκόπους (ὀρθοδό-

²⁴) Παραφράζω ἑλευθέρως ὡς καὶ περαιτέρω πρᾶττω συχνά.

²⁵) Ἄ γ. Ξηρουχάκη, Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΕΦ ΔΕ' 1936.

ξους) ἢ ὅτι ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν ἐπισκόπων τούτων ἀνεγνώρισε τὰς πλάνας του ὁ σχισματικὸς οὗτος λαὸς καὶ ὑπετάγη εἰς τὴν ἀγίαν Καθολικὴν θρησκείαν καὶ τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Τοῦναντίον μάλιστα, ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Νήσου οἱ συνετοὶ ἐκεῖνοι πρόγονοὶ μας ἔνεκεν σπουδαίων πολιτικῶν λόγων τοὺς ὁποίους θ' ἀναφέρω, ὄχι μόνον δὲν ἐπέτρεψαν εἰς ἐπισκόπους ἑλληνικοῦ δόγματος νὰ κατέλθουν εἰς Κρήτην καὶ παραμείνουν εἰς αὐτήν, ἀλλ' ἔδειξαν τόσην δυσπιστίαν καὶ εἰς τοὺς ἀπλοῦς παπᾶδες καὶ ἔλαβον τόσον αὐστηρὰ μέτρα διὰ τὴν χειροτονίαν αὐτῶν, εἰς δὲ τοὺς ἐκ Κρήτης τυχόν διερχομένους ἐδίδοτο ἄδεια ὀλιγομέρου μόνον παραμονῆς. Ὅταν δὲ οἱ Ἕλληνες παπᾶδες ἀπεδείχθησαν πρωταίτιοι ἐπαναστάσεων, ἐλήφθησαν κατ' αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τόσον αὐστηρὰ μέτρα. Οὕτω τὸ 1454 ἐλήφθη ἀπόφασις νὰ μὴ χειροτονηθῇ οὐδεὶς νέος παπᾶς ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον πενταετίαν, νὰ ὑπάρχῃ δὲ ἀνὰ εἷς μόνον παπᾶς εἰς κάθε συνοικισμὸν (casal)· μετὰ παρέλευσιν δὲ τῆς πενταετίας, ὁ θέλων νὰ χειροτονηθῇ παπᾶς ἔπρεπε νὰ μεταβαίῃ εἰς Βενετίαν φέρων ουστατικὰς ἐπιστολάς τοῦ διοικητοῦ του, νὰ παρουσιάζεται εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, διὰ νὰ ἐξετασθῇ ἂν εἶναι ἄξιος, ὁπότε καὶ μόνον τοῦ ἐδίδοτο ἡ ἄδεια χειροτονίας. Τὴν 21ην Ἰουνίου 1467 ἀπεφασίσθη ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα πρὸς μετριασμὸν τῆς αὐστηρότητος τῆς ἀνωτέρω ἀποφάσεως, ὅπως οἱ θέλοντες νὰ χειροτονηθοῦν παπᾶδες ἔπρεπε νὰ ἐξετάζωνται ἀπὸ τὸν βικάριον τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τὸν Ἕλληνα πρωτοψάλτην Πλουσιαδηνὸν καὶ ἂν εὐδοκονοῖτο *catolici* νὰ ὑποχρεοῦνται νὰ μεταβαίνουν εἰς Ἑνετίαν πρὸς ἐξέτασιν. Τὴν 24ην Αὐγούστου 1468 ἔφθασαν εἰς τοὺς διοικητὰς Κρήτης γράμματα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα πλήρη θυμοῦ, παραγγέλλοντα τὴν πιστὴν τήρησιν τοῦ διατάγματος τοῦ 1454, 15ης Νοεμβρίου, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἐθλίβειτο μεγάλως ἡ Γερουσία διὰ τὴν παρακοὴν τῶν διοικητῶν, ἔνεκα δὲ ταύτης ἐξηπλοῦντο τόσον ἐπιφύβως οἱ παπᾶδες εἰς τὴν Κρήτην, τοῦτο δ' ἀνησυχεῖ τὴν Βενετίαν.

Τὴν 19ην Μαΐου 1473 γράμματα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα διέτασσαν τοὺς διοικητὰς Κρήτης νὰ μὴ δέχωνται παπᾶδες εἰς τὴν Νῆσον παρὰ μόνον ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους Μεθώνης καὶ Κορώνης χειροτονημένους καὶ φέροντας γράμματα τοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου τῶν πόλεων τούτων²⁹.

Τὴν 13ην Αὐγούστου 1508 προκήρυξις τῆς κυβερνήσεως Κρήτης ἐπληροφόρει, ὅτι ἀπέθανον οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Κορώνης καὶ ἔπρεπε νὰ μεταβαίνουν εἰς Μονεμβασίαν οἱ θέλοντες νὰ χειροτονηθοῦν παπᾶδες, διὰ νὰ τοὺς χειροτονῇ ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ἐκεῖνης.

²⁹) ΕΦ ΔΕ', 1936, σ. 368.

Τὸ 1540, καταληφθείσης τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐστέλλοντο κατὰ τὴν ρηθεῖσαν διάταξιν οἱ παπᾶδες εἰς Κεφαλληνίαν, διὰ τὰ χειροτονῶνται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον τῆς νήσου ταύτης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγονται δύο τινά.

Πρῶτον, οὗ καθόλου τοῦτο τὸ διάστημα μέχρι σήμερον (1588) δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἐν Κρήτῃ ὀρθόδοξος Ἑλλήν ἐπίσκοπος, καὶ

Δεύτερον, οὗ τόσον ὑποπίτος ἦτο ἡ πίστις τῶν παπάδων πρὸς τὴν Γαληνοτάτην, ὥστε τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα θὰ ἦτο εὐχαριστημένον νὰ μὴ ὑπάρχουν, εἰ δυνατόν (!), εἰς Κρήτην παπᾶδες ἑλληνικοῦ γένους, δι' αὐτὸ καὶ εἶχε περιορίσει τὸν ἀριθμὸν των εἰς ἓνα μόνον εἰς κάθε συνοικισμὸν (casal) καὶ ἔλαβε τὰ ἀσιστηρὰ ἐκεῖνα μέτρα, διὰ τὰ ἐμποδίσει τὴν χειροτονίαν νέων παπάδων.

Οὗ μόνον δὲ κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπῆρχε τοιαύτη δυοπιστία καὶ κακὴ φήμη διὰ τοὺς σκανδαλώδεις αὐτοὺς παπᾶδες, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ὅτε τὸ 1575 ὑπηρέτου ἐν Κρήτῃ, ἐζήτησαν τινὲς νὰ ἰδρυνθῇ ἐκεῖ Σύνοδος μὲ Ἑλληνας ἐπισκόπους καὶ ἓνα ἀρχιεπίσκοπον μητροπολίτην ἐξαχρωμένους ἀπὸ τὴν κυβέροννησιν, πιστοὺς δὲ καὶ ἀφωσιωμένους εἰς τὴν Γαληνοτάτην δημοκρατίαν μὲ ἐξουσίαν νὰ συγχωροῦν τὰ ἁμαρτήματα τὰ ὅποια μόνον ὁ πατριάρχης Κων)λεως ἠδύνατο νὰ συγχωρῇ, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐμποδίσουν δῆθεν τοὺς Κρητίας νὰ μεταβαίνουν εἰς Κων)λιν καὶ νὰ ἔρχονται εἰς συκνήν ἐπαφήν καὶ οἰκειότητα μὲ τὸν οἰκουμ. πατριάρχην, ἐγὼ ἀντίστην μετὰ θάρρους. Τὴν 5ην Φεβρουαρίου 1575 ἔγραψα εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα καί, μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τὰ ὅποια θὰ παραθέσω κατωτέρω, ἐδικαιολόγουν τὴν ἀρνησίν μου καὶ παρίστων τὰ μεγάλα ἐμπόδια τὰ ὅποια παρουσιάζει ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως τούτῳ εἶχε γίνει δεκτὴ ἡ αἴτησις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου, τὸ ὅποion ἔγραψε καὶ ἀνέθηκεν εἰς ἐμὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως καὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν τεσσάρων ἐκείνων Ἑλλήνων ἐπισκόπων καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἐγὼ ἐν τούτοις ἀνέβαλον τὴν ἐκτέλεσιν, ἕως οἷου γνωρίσω τὴν ἐντύπωσιν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἄνω ἐκθέσεώς μου. Πράγματι δὲ τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰς παρατηρήσεις μου καὶ ἠκύρωσε τὴν ἀπόφασίν του, παραδεχθὲν οὗ δὲν ἦτο φρόνιμον νὰ εἰσαγάγουν μέτρον τὸ ὅποion τόσους κινδύνους ὑπέκρυπτε διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς Κρήτης».

Ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐκθεσις ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου (τοῦ ἐν Ἑνετία ὀρθοδόξου μητροπολίτου δηλονότι) εἰς Χανιά καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὅποιον τὸν ἀπεμάκρυνεν ὁ Garzoni ἐκεῖθεν, συνοδεύσας εἰς Ἑνετίαν. Πληροφοροῦμεθα περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ μὲν Σεβήρου νὰ ἐπανέλθῃ τοῦ δὲ Μαργουινίου νὰ ἐγκα-

τασταθῆ εἰς Κύθηρα καὶ τῆς ἀρνητικῆς στάσεως ἀπέναντί των τῆς ἐνε-
τικῆς ἀρχῆς.

4. Zuane Mocenigo, 17 Ἀπριλίου 1589²¹.

Ὅστις θέλει νὰ τεθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ, εἴτε ὡς ἱερεὺς
εἴτε ὡς ἱερομόναχος, δύναται νὰ καταβάλλῃ ἐν τσεκίνι εἰς τὸν (ὀρθόδο-
ξον) Πρωτοπαπᾶν, ἐν εἰς τὸν Πρωτοψάλτην καὶ ἐν εἰς τὸν καγκελάριον
τῆς (λατινικῆς) ἀρχιεπισκοπῆς ἢ τῆς ἐπισκοπῆς, ἀναλόγως τῆς ἐπισκο-
πικῆς περιφερείας εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγεται, διὰ νὰ ὑποστῆ τὴν ἀναγ-
καίαν ἐξέτασιν νὰ πιστοποιηθῆ ὅτι εἶναι ἄξιος διὰ τὸ ἀξίωμα τῆς ἱε-
ρωσύνης. Ἀκολούθως πληρῶνει 3 ἢ 4 καὶ περισσότερα τσεκίνια εἰς τὸν
Ἑλληνα (ὀρθόδοξον) ἐπίσκοπον ὁ ὁποῖος τὸν χειροτονεῖ. Διὰ τοῦ τρό-
που τούτου αἴρεται κάθε ἐνδεχόμενον κώλυμα.

Οἱ Κρητῆς ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἐπεθύμουν νὰ χειροτονηθοῦν ἱερεῖς εἶναι
ὑποχρεωμένοι νὰ μεταβοῦν εἴτε εἰς Ζάκυνθον εἴτε εἰς Κεφαλληνίαν διὰ
νὰ χειροτονηθοῦν, μὴ ὑπάρχοντος ἐν τῇ Νήσῳ Ἑλληνος ἐπισκόπου,
συμφώνως τῇ ἐπιθυμίᾳ τῆς ἡμετέρας Γαληνότητος. Ἐκεῖ, μολονότι
λαμβάνεται ὀπωσδήποτε ὑπ' ὄψιν ἡ ἐξέτασις ἢ γενομένη ἐν Κρήτῃ πε-
ρὶ τῆς ἱκανότητος αὐτῶν, δίδεται ὁμως μεγαλύτερα προσοχὴ εἰς τὴν ἐ-
ξέτασιν ἐὰν εἶναι κατ'ἀλληλοι διὰ τὸ ὑπόρρημα τοῦτο. Διὰ ν' ἀποφύ-
γουν τὴν ἐξέτασιν ταύτην πολλοὶ πηγαίνουν εἰς τὴν (Μικρὰν) Ἀσίαν
καὶ ἄλλους ἀπηγορευμένους τόπους, ὅπου ὀπωσδήποτε γίνονται δεκτοὶ
ὑπὸ τῶν μητροπολιτῶν ἐκεῖνων καὶ χειροτονοῦνται. Τινὲς δὲ διὰ τὴν
ἀποφυγὴν τῶν δυσχερειῶν καὶ τῶν κόπων τοῦ ταξιδίου ἀναμένουν εὐ-
καιρίαν νὰ χειροτονηθοῦν ἀπὸ κάποιον ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον ἐρχόμε-
νον εἰς τὸ βασιλεῖον τοῦτο (Regno di Candia), ὅπως συνέβη πρὸ ἐτῶν,
ὅτε ἐχειροτονήθη μέγας ἀριθμὸς καὶ εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὴν ὑπαι-
θρον παρὰ τινος ἐπισκόπου ἐκ Καρπάθου, ὁ ὁποῖος πρὸς τὸν σκοπὸν
τοῦτον ἦλθε κρυφίως εἰς Κρήτην, εἰσπράττων παρ' ἐκείστου διὰ τὴν
χειροτονίαν ὅσα περισσότερα ἠδύνατο. Ὁ ἐκλαμπρότατος ὁμως κύριος
Nicolò Donato, δοῦκας τότε τῆς Κρήτης, πληροφορηθεὶς τοῦτο, ἐτι-
μώρησεν ὡς ἤξιζεν ὄχι μόνον τὸν ἐπίσκοπον ἐκεῖνον, ἐκδιώξας ἐκ τοῦ
Βασιλείου (τῆς Κρήτης) καὶ ὑποχρεώσας νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ οὕτω ἀπο-
κτηθέντα χρήματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθέντας ἐπέ-
βαλεν ὅπως ὑποστοῦν ῥέαν ἐξέτασιν (censura et essamina)²².

²¹) Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας τόμος
I, Ἡράκλειον 1940, σσ. 15 - 16: Ἐκθεσις τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ τοῦ Βα-
σιλείου τῆς Κρήτης πρὸς τὸ ἐξοχώτατον Συμβούλιον.

²²) Ὁ Ν. Donato διετέλεσε δούκας Κρήτης 1582 - 1584, πρβλ Noiret,
Documents σ. 557.

5. Benedetto Moro, 25 Ἰουνίου 1602²⁹.

«Διὰ τὴν προληφθῆ παῖσα ἀφορμὴ δυναμένη γὰ καταστήσῃ χλιαρὸν τὴν ἀφοσίωσιν τῶν Ἑλλήνων (Κρητῶν ὀρθοδόξων) πρὸς τὴν Γαληνότητά σας, ὑπάρχουν δύο ἐξαιρετικῶς κατάλληλα μέτρα, ἅτινα ἤδη χρησιμοποιοῦνται ἐκεῖ (ἐν Κρήτῃ).

Τὸ ἐν εἶναι ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται γὰ ἔχουν ἐπίσκοπον ἢ ἀρχηγὸν Ἑλληνα ἐν τῷ Βασιλείῳ (τῆς Κρήτης), καὶ τὸ δεύτερον ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἀλλοίωσις τοῦ τελειουργικοῦ τοῦ δόγματός των (*alterare le cerimonie del loro rito*). Τὸ πρῶτον ἀνεγνωρίσθη καὶ καθιερώθη ἀπὸ τοὺς σοφωτάτους προγόνους μας, οἱ ὅποιοι ἔνεκεν τούτου ἀπηγόρευσαν διὰ πολλῶν διατάξεων τὴν ἐν τῷ Βασιλείῳ διαμονὴν Ἑλλήνων (ὀρθοδόξων) ἐπισκόπων. Σοφωτάτη πράγματι ἀπαγόρευσις, τηρηθεῖσα πάντοτε. Ἐγένετο ὁμως κατάχρησις, ἀκυρώνουσα σχεδὸν τὴν ἐν λόγῳ ἀπαγόρευσιν. Δηλαδή, Ἑλληνὲς τινες (ὀρθόδοξοι) ἐπίσκοποι, γνωρίζοντες ὅτι δὲν ἠδύναντο γὰ κατοικήσουν ἐκεῖ, παραιτοῦνται τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, εἶτα δὲ ὡς ἰδιωτεύοντες (*privati sacerdoti*) μεταβαίνουν εἰς Κρήτην, ὅπου τοῖς ἐπιτρέπεται γὰ κατοικήσουν. Πρέπει ὁμως ν' ἀναφέρω, ὅτι παρὰ τὴν παραίτησιν ἔχουν μεγάλην δύναμιν πλησίον τῶν Ἑλλήνων (ὀρθοδόξων Κρητῶν), διότι μολοντί ἀποβάλλουν τὴν ἐπισκοπήν, διατηροῦν ἐν τούτοις τὸν τίτλον, τὸν σεβασμόν, ὡς εἰς ἣσαν ἐπίσκοποι ἐν ἐνεργείᾳ, καὶ ὡς ἐνεργοὺς τοὺς τιμοῦν οἱ Ἑλληνας κρυφίως καὶ τοὺς ὑπολήπτιον. Μάλιστα ἡ παραίτησις αὐτῶν ἐκ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου χάριν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐγκαταστάσεως ἐκτιμᾶται πολὺ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων, οἱ ὅποιοι λογαριάζουν ὅτι χάριν αὐτῶν οἱ ἐν λόγῳ κληρικοὶ ἐστερηθήσαν τὰ ἀξιώματά των. Οἱ παρητημένοι αὐτοὶ ἐπίσκοποι πρέπει ν' ἀποκλείωνται ὅλως διόλου ἐκ τοῦ Βασιλείου (τῆς Κρήτης) καὶ γὰ μὴ γίνωνται ποτὲ δεκτοί, ὡς ἐγκατολείψαντες τὸ ἀξίωμα των, διότι οἱ ὀρθόδοξοι Κρητῆς τρέφοντες μεγάλην εὐλάβειαν πρὸς τὸ ἱερατεῖον καὶ δὴ τοὺς ἐπισκόπους, βλέποντες ἱερωμένον κύρους τὸν δέχονται, τὸν εἰσάγουν εἰς τὰς οἰκίας των καὶ τοῦ ἔχουν μεγάλην ἐμπιστοσύνην ὥστε γὰ δύναται τις γὰ σχηματίσῃ τὴν γνώμην ὅτι οἱ ἐν λόγῳ (ἐπίσκοποι), ἔχοντες κακὰς διαθέσεις πρὸς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ δυτικὸν δόγμα, κρυφίως διὰν ἐξομολογοῦν σπείρουν καταστροφικὰ σπέρματα διχονοίας ἀναμέσῳ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων. Ἐκτὸς τούτου, ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι Τοῦρκοι ὑπήκοοι, εἶναι πολὺ ὑποπτοὶ καὶ δὲν δύναται τις ν' ἀναμείνῃ ἐξ αὐτῶν εἰμὴ βλάβην

²⁹ Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας τόμος IV, Ἡράκλειο 1958, σσ. 92 - 96: Benedetto Moro ritornato provveditor general del Regno di Candia, Relazione letta in Pregadi.

καὶ ἐνεργείας ἀντιθέτους πρὸς τὴν Γαληνότητά σας.

Τούτου ἕνεκα νομίζω, ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀνεκτοὶ εἰς τὸ Βασιλείον, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσουν ζητήματα οἷα καὶ εἰς πραγματικὸς ἐν ἐνεργείᾳ Ὁρθόδοξος ἐπίσκοπος, τὸν ὁποῖον αἱ ἀποφάσεις καὶ οἱ νόμοι τῆς Γαληνότητός σας δὲν ἀναγνωρίζουν. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου πρέπει νὰ γίνουν αἱ ἀναγκαῖαι προβλέψεις. Διότι εἰς ἐπίσκοπος αὐτῆς τῆς κατηγορίας εὐρίσκειται ἐκεῖ, ὡς ἐπληροφορήθη τὰς ἡμέρας καθ' ἃς ἐφθάσεν ἐκεῖ ὁ διάδοχός μου, εἰς τὴν περιφέρειαν Χανίων καὶ μάλιστα εἰς τὴν πεδιάδα τὴν πλησίον τῆς πόλεως, ὅπου μένει καὶ ἱερουργεῖ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ ἐξομολογεῖ ὄλους τοὺς κορυφαίους τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος τῆς πόλεως ἐκείνης καὶ τῶν περιχώρων. Αὐτὸς ἦτο ἐπίσκοπος τῆς Δέρβης (vescovo di Vervi), τόπου πλησίον τῶν Ἀθηνῶν, ὑπήκοος Τοῦρκος.

Καλὸν θὰ εἶναι ἐπίσης νὰ μὴ ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς ὑπηκόους τῆς Γαληνότητός σας νὰ δέχονται εἰς τὸ Βασιλείον τῆς Κρήτης ἀντιπροσώπους καὶ ἐξάρχους τῶν ἀγιοτάτων Ἑλλήνων πατριαρχῶν (commissiōni e procure dell' i Rmi Patriarchi Greci), διότι οὗτοι παριστοῦν τὰ πρόσωπα τῶν ἀρχηγῶν τοῦ δόγματός των ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἐξηρημένοι φυσικῶς καὶ ἐξ ὑποχρέωσως, τυγχάνουν πολλοῦ σεβασμοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὀρθοδόξους καὶ ἔχουν μεγάλην ἐξουσίαν ἐπ' αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀνεκτοὶ ὁποσδήποτε καὶ δι' οἵανδήποτε αἰτίαν. Ἐφ' ὅσον ἡ ἐκλογή τοῦ πατριάρχου Κων)λεως ἐξαρχιᾶται ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, τί δύναται καὶ τί πρέπει ν' ἀναμείνη τις ἐξ αὐτοῦ;... οὕτε ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς Κρητὰς νὰ ἀναλαμβάνουν ἐκεῖθεν ἐντολὰς καὶ τίτλους διὰ τῶν ὁποίων παρέχονται προνόμια καὶ ἐξουσία ἐπὶ τῶν ἄλλων (συμπολιτῶν των)».

Ἐν συνεχείᾳ διηγεῖται πῶς ἀπηγόρευσεν εἰς ἐξάρχον τὴν ἄσκησιν τῶν καθηκόντων του καὶ αἱ ἐνέργειαι του ἐπεδοκιμάσθησαν, 2 Σεπτ. 1599, καὶ πῶς ἀπηγόρευσε τὴν δημοσίευσιν πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων. Σημειωτέον, ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς περίοδον καθ' ἣν ὁ Μελέτιος Πηγάς εἶτε ἐξ Ἀλεξανδρείας εἶτε ἐκ Κων)λεως διοικεῖ τὴν Ἐκκλησίαν Κρήτης, στέλλει ἐξάρχους, ἐγκυκλίους καὶ ὀνομάζει πνευματικοὺς.

Σκοτεινὴ ἦτο μέχρι σήμερον ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Δέρβης (Dervi ἢ Vervi)⁸⁰ ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ τοῦ Β. Μορο, οὐδὲ ὁ ἐκδότης ἢ πρὸ αὐτοῦ ἢ Ε. Τεα, ὁ Gerola, ὁ Ξανθουδίδης ἢ ἄλλος τις ὑπέδειξε περὶ τίνος πρόκειται. Τούτου ἕνεκα ὑπενθυμίζω ἔδῳ, ὅτι Μελέτιος ὁ

⁸⁰ Ἡ ἐπισκοπὴ Δέρβης (περὶ τῆς πόλεως αἱ Πράξεις τῶν Ἀπ. ις', 1) ἐτύχανε 8η τῆς μητροπόλεως Λυκαονίας. Πρβλ. Ράλλη - Πστλῆ, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων Ε', σ. 462. Προφανῶς ὁ ἐπίσκοπος ἦτο τιτουλάριος.

Πηγᾶς ἐν τῇ 27ῃ ἐπιστολῇ του «*Τοῖς ἐν τῇ λαμπροτάτῃ πόλει Κυθωνίας διαγούσιν...*» κάμνει περὶ αὐτοῦ μακρὸν λόγον, ἀποκαθιστῶν εἰς τὴν ἔνεργον ἀρχιερωσύνην, τιμωρημένον τὸ πρὶν ὄντα παρὰ Ἱερεμίου τοῦ Β΄: «*Ἐλθὼν πρὸς ἡμᾶς ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Δέρβης, ὁ ἐν Κυρίῳ περιπόθητος, ἀνέφερεν, ὅτι πρὸ πολλοῦ τὰς διατριβάς αὐτοῦ ποιούμενος πρὸς ὑμᾶς, ἤλθέ τι γράμμα πατριαρχικὸν τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ μνήμῃ γενομένου ἀρχιεπισκόπου Κων)λεως Νέας Ρώμης κυρίου Ἱερεμίου, δι' οὗ...κατεψηφίσαιτο αὐτοῦ ἀρχίαν τινά πρὸς δὲ καὶ διωρίσαιτο ἵνα οἱ ἐξομολογηθέντες πρὸς αὐτὸν τὸν θεοφιλέστατον Δέρβης, οἵτε ζῶντες, οἵτε κεκοιμημένοι καὶ συγχωρηθέντες, ὧσιν ὡς ἀνεξομολόγητοι...Τὸ γράμμα μὲν ἀκυροῦμεν... τὸν δὲ θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον τῆς ἀδίκου καταδίκης ἀπολύομεν. Συνιστάνομεν δ' αὐτὸν τοῦ λοιποῦ παρ' ὑμῖν, ὡς ἄξιον ὄντα πάσης τιμῆς καὶ εὐλαβείας, παρεσχόκτες αὐτῷ πᾶσαν ἄδειαν τοῦ ἐξομολογεῖν...*

*Ἐν Κων)λει [1596] ὁ Ἀλεξανδρείας Μελέτιος (ὡς τοποτηρητῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου)*⁸¹.

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου φαίνεται ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος παρέμεινε εἰς Χανιά ἐπὶ δύο περιόδους, πρὸ τοῦ 1596 καὶ μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην, ὥστε ν' ἀπορῆ τις πῶς ὁ Β. Μορο δὲν ἔμαθε περὶ τῆς ιδιότητος καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἐν λόγῳ προσώπου. Ἡ μὴ ἐφαρμογὴ τῶν κειμένων ἐνετικῶν διατάξεων ὀφείλετο προφανῶς εἰς τὴν ἐπιμνήν τῶν ἐν Χανίοις ἰσχυρῶν ἀρχοντορρωμαίων.

6. Francesco Morosini, 1629⁸².

«Τὸ 1578 ἐσκέφθη ὁ (λατῖνος) ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν χειροτονίαν κανενὸς διακόνου εἰς ἱερέα, ἐὰν δὲν ὑπέγραφεν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δόγμα, καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ ὅπως τὸ θέμα τοῦ κηρύγματος (εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ναοὺς) δίδεται ἀπὸ τὴν σεβασμιότητά του. Ὁ τρόπος τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἀπήρθεσκεν εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα, ὅπερ δι' ἐγγράφου του τῆς 20ῆς Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1578) ἐγνωστοποίησεν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, ὅτι δὲν ἐγκρίνει κανένα νεωτερισμὸν (ogni novità in materia di religione) καὶ ὅτι ἐὰν ἔκαμε καινοτομίαν δὲν ἔπρεπε ἐπ' οὐδενὶ ν' ἀναγκάζῃ τὸν ἑλληνικὸν (ὀρθόδοξον) κληρὸν εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν, ἀλλ' ὀφείλε νὰ τηρῇ

⁸¹) Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρητας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σσ. 55 - 56.

⁸²) Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας II, Ἡρ.) κλειο 1950 σσ. 110 - 112: Francesco Morosini, Provveditor general et ingegner nel Regno di Candia, Relazione presentata nell' eccellentissimo consiglio, 1629.

τὰς διατάξεις τὰς κατακεχωρισμένας εἰς τὴν Καγκελαρίαν (τῆς ἀρχιεπισκοπῆς).

Μετὰ δέκα ἔτη, τὸ 1590, ὁ (λατῖνος) ἀρχιεπίσκοπος ἐσκέφθη νὰ σχηματίσῃ κατηγορίαν περὶ βίου καὶ ἠθῶν (*di vita et moribus*) ἐνώπιον τῆς Ἱερῆς Ἐξετάσεως κατὰ τοῦ Πρωτοπαπᾶ τῶν Κρητῶν Ὁρθοδόξων καὶ ἐναντίον ἱερομονάχων καὶ νὰ δημοσιεῖσθαι ἐναντίον αὐτῶν *monitori* (πνευματικὴν τιμωρίαν). Ἡ ἐξοχωτάτη Γερουσία ἔμαθε τὰς ἐν λόγῳ ἐνεργείας καὶ διεμαρτυρήθη ἐντονώτατα πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, γνωρίζουσα, ὅτι σταθερὰ θέλησις τοῦ (ἐνετικοῦ) κράτους εἶναι νὰ τηρηθῇ καὶ παραμείνῃ ἀναλλοίωτον τὸ δόγμα τῶν ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξων (*rito Greco*).

Τὸ 1595 ἐξηκολούθησαν νὰ κάμνουν ὁμοίους νεωτερισμούς, διὰ νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Ἕλληνας (ὀρθοδόξους Κρητὰς) ἱερεῖς νὰ ἱεροουργῶν εἰς τοὺς ἰδίους τῶν ναοῦς. Ἡ ἐξοχωτάτη Γερουσία ἔγραψε τὴν 3 Ὀκτωβρίου: *Νὰ μὴ γίνεταί κήρυγμα ἄνευ τῆς ἀδείας του. Τὴν 3 Ὀκτωβρίου (1595) ἔγραψεν εἰς τὸν Δούκαν, τὸν Καπιτάνον καὶ τὸν Γεν. Προβλεπτήν νὰ ἐνεργήσωσιν ὥστε οἱ ναοὶ νὰ λειτουργῶνται ὡς καὶ πρότερον (che siano officiate come si faceva prima).*

Τὸ 1597 ὁ (λατῖνος) ἐπίσκοπος Μυλοποτάμου ἦλθεν εἰς Χάνδακα ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦ γενικοῦ βικαρίου τοῦ λατίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἤθελε ν' ἀσκήσῃ δικαιοδοσίαν, δημοσιεύων κάποια *brevia*. Τῷ ἔδωκα νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται κανεὶς νεωτερισμός».

Ἡ ἔκθεσις συνεχίζει περὶ τῆς δράσεως τῶν Ἱησουϊτῶν, τῆς συνόδου τοῦ 1599, ἐπεισοδίων τοῦ 1610 ἐκ γάμου Χριστοδούλου τινός, περὶ τοῦ ἐπισκόπου Σητείας, τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τῆς Propaganda Fide κλπ., εἶναι δὲ τὰ δεδομένα τῆς γνωστῆ ἐκ τῆς μελέτης τῆς Εὔας Τεα, ἀναφερόμενα ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἐνετικῆς ἐν Κρήτῃ ἐξουσίας πιστοτάτου εἰς τὴν Ρώμην λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Lorenzo Bitturi⁸³. Ἡ Ἑνετία ἐδιδάχθη, ὅτι ἔπρεπεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος νὰ εἶναι πιστότερος εἰς αὐτὴν παρὰ εἰς τὸν πάπαν, γνήσιος δηλαδὴ Ἑνετός.

Ἐπενθυμίζω ἔδῳ ὅτι καὶ ἄλλοτε ἡ κεντρικὴ ἐνετικὴ ἀρχὴ ἠναγκάσθη νὰ περιστείλῃ τὰς ὁρέξεις τοῦ ἐν Κρήτῃ λατίνου ἀρχιεπισκόπου. Τὸ 1395 ἀποφασίζεται ν' ἀνακληθῇ οὗτος εἰς τὴν τάξιν, ὡς ἀνοικείως χρησιμοποιῶν περὶ τῆς Κρήτης τὰς ἐκφράσεις *civitas nostra, provincia nostra*⁸⁴. Οἱ Ἑνετοὶ δὲν ἤθελον νὰ προΐσταται τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἀρχιεπίσκοπος (λατῖνος) *qui nobis non sit gratus et fidus*

⁸³) Πρβλ. Χρ. Κρ. Β', 265 - 9.

⁸⁴) Noiret, σ. 72. Thiriet, I σ. 209, No 889.

(1408)⁸⁶. Ὁσάκις δ' ὁ πάπυς ἤρνεϊτο τὴν χειροτονίαν τοῦ εἰς τοὺς κατακτητὰς ἀρεστοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (Ἐνετοῦ), ἀνελάμβανον τὴν διαχείρισιν τῶν προσόδων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς⁸⁶!

Τὴν 17ην Ἰουνίου 1569 ὁ Δόγης Petro Loredan, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν δοῦκα Κρήτης Pasquale Cicogna καὶ τὸν ἀρχιστράτηγον Κρήτης Petro Navagero παραγγέλλει, ὅπως «ὀσάκις Ἑλλήν ὀρθόδοξος τῆς Κρήτης κατηγορεῖται ἀπὸ τὸ δικαστήριον τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως ἐπὶ αἰρέσει, ἐπεμβαίνουν ἀμέσως καὶ σταματοῦν τὴν δίκην»⁸⁷. Εἰς ἕτερον ἔγγραφον τοῦ 1578 ἐκφράζεται ἡ ζωηρὰ δυσφορία τοῦ Δόγῃ «διότι ὁ (λατίνος) ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης παρεμβαίνει εἰς τὰ τῆς θρησκευτικῆς λατρείας τῶν ὀρθοδόξων καὶ τοῦ διορισμοῦ τῶν ἱερέων τῶν»⁸⁸.

Γ'

ΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΠΟΥΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΩΝ

1. Πελοπόννησος.

ΚΟΡΩΝΗ, 1424, 9 Αὐγούστου. Χειροτονία Μανόλη Κουκουνισιανοῦ⁸⁹.

1429, 17η Δεκεμβρίου. Ἀπαγόρευσις νὰ χειροτονωῦνται ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων Μαΐνης καὶ Κορώνης ἱερεῖς ὀρθόδοξοι Κρήτης, ἐπὶ ποινῇ 200 δουκάτων. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη ἐξ ἀφορμῆς καταγγελίας ὅτι ἐξελέγη ἐπίσκοπος Μαΐνης ἐπὶ τῶ σκοπῶ τοῦ χειροτονεῖν ἱερεῖς ἐκ Κρήτης καὶ ἐρῖζει πρὸς τὸν Κορώνης, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι μόνος αὐτὸς ἔχει τὸ ἐν λόγῳ δικαίωμα. Τὸ μέτρον λαμβάνεται διότι οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς ἐπολλαπλασιάσθησαν ἐν τῇ Νήσῳ, πράγμα ὅπερ ἀντιβαίνει εἰς τὸν καθολικισμόν καὶ δημιουργεῖ σκάνδαλα⁹⁰.

19 Μαΐου 1473, ὄρα Μεθώνη.

13 Αὐγούστου 1508. Προκήρυξις τῆς κυβερνήσεως Κρήτης ἐπιληροφόρει ὅτι οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Κορώνης ἀπέθανον καὶ ἔπρεπε νὰ μεταβαίνουν εἰς Μονεμβασίαν οἱ θέλοντες νὰ χειροτονηθοῦν⁹¹.

ΜΑΝΗ, 1429, 17η Δεκεμβρίου, ὄρα Κορώνη.

⁸⁶) Noiret, σ. 192. Ἐπομένως δὲν ἀπρτεῖτο τοῦτο μόνον διὰ τὸν ὀρθόδοξον πρωτοπαπᾶν!

⁸⁶) Noiret, σσ. 191 - 192.

⁸⁷) Πρὸβλ. Ἀχ. Κύρου, Ἐπετ. Ἐταιρ. Κρ. Σπουδῶν Α', 1938, σ. 314.

⁸⁹) Αὐτόθι.

⁹⁰) G. Hofmann, Πειραγμένα Βυζ. Συνεδρ. Θεσσ. Β', 1955, σ. 466.

⁹¹) Ξηρουχάκης, ΕΦ ΛΕ', 1936, σ. 512.

⁹¹) Noiret, σ. 337.

ΜΕΘΩΝΗ, Ἰουλίῳ 1389. Ἐπιτομὴ Δ' Προτροπὴ δοθεῖσα τῷ ἐπισκόπῳ Μεθώνης, ὅρα ἐπίμετρον, Α'.

19η Μαΐου 1473. Γράμματα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα διατάσσουν τοὺς διοικητὰς Κρήτης νὰ μὴ δέχωνται παπᾶδες εἰς τὴν Νῆσον πλερὰ μόνον ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους Μεθώνης καὶ Κορώνης, χειροτονημένους καὶ φέροντας γράμματα τοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ ἐπισκόπου τῶν πόλεων τούτων⁴².

13 Αὐγούστου 1508, ὅρα Κορώνη.

ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ, 24 Ἰουλίου 1501 (μετὰ τὴν πτώσιν Μεθώνης - Κορώνης) ὅπως οἱ ὑποψήφιοι μεταβαίνουν εἰς τὸν Μονεμβασίας et hoc casu, quo ipse archiepiscopus Malvasie non repariretur in Creta⁴³.

19η Φεβρουαρίου 1509. Ἀπαγόρευσις χειροτονιῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν Κρήτης ὑπὸ τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἀρχιερέων, ἐπὶ ποινῇ διαρκοῦς ὑπερορίας. Ἡ ἄδεια ἐξόδου νὰ παρέχεται μετὰ φειδοῦς, διὰ νὰ μὴ αὐξάνωνται οἱ ἱερεῖς τῶν χωρίων, ὑπὸ μόνου τοῦ Συμβουλίου τοῦ Χάνδακος δι' ὅλην τὴν Νῆσον καὶ νὰ ἐπιτρέπεται μόνον ἡ χειροτονία ὑπὸ τοῦ Μονεμβασίας (ὑποκειμένου εἰς τὴν Ἐνετιαν), καθ' ἃ ὑπάρχει ἀπόφασις τοῦ 1501⁴⁴.

13η Αὐγούστου 1508...ἐπρεπε νὰ μεταβαίνουν εἰς Μονεμβασίαν...⁴⁵ πρβλ. Κορώνη.

2. Ἐπιάννησος.

ΖΑΚΥΝΘΟΣ, 30ῆ Ἀπριλίου 1567: «Χάριν ἐνθυμήσεως τοῦτο γράφω· ὅτι ἐγὼ ὁ εὐτελής Ἰωάννης ὁ Λορνανός παρεγενόμενός ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῆ τοῦ μεγάλου Ἀγωνίου τῶν Ἀπεζωπῶν, ἐν ἔτει ἀπὸ θεογονίας, ἀφξζ' [1566] ὀκτωβρίῳ α' καὶ γέγονα μοναχὸς ἐπικληθεὶς τὸ ὄνομα Ἰωάσαφ, ἐν δὲ τῷ ἀφξζ' ἀπριλίῳ λ', τέλειος ἱερεὺς ἀπεφάνθη παρὰ τοῦ τῆς Ζακύνθου ἐπισκόπου, ὀνόματι Παχωμίου»⁴⁶.

17η ἀπριλίου 1589. Οἱ Κρηῖτες ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπεθύμουν νὰ χειροτονηθοῦν ἱερεῖς εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μεταβοῦν εἴτε εἰς Ζάκυνθον εἴτε εἰς Κεφαλληνίαν διὰ νὰ χειροτονηθοῦν, μὴ ὑπάρχοντος ἐν τῇ νήσῳ Ἑλληνοῦ ἐπισκόπου...⁴⁷.

Πρβλ. Ἐκθεσιν Foscarini 1577.

⁴²) Relazione Foscarini (1588) πρβλ. Ἐηρουχάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 368.

⁴³) Lamanskiy, σ. 059.

⁴⁴) Lamanskiy, σσ. 058 - 661.

⁴⁵) Relazione Foscarini (1588) Ἐηρουχάκη, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 512.

⁴⁶) Σπ. Λάμπρος, ΝΕ Ζ', 1910, σ. 178 (κώδιξ σκοπελιτικός).

⁴⁷) Σπανάκη, Κρ. Μν. Ι, 1940, σ. 15, Relazione Zuane Mocenigo.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ, 17η ἀπριλίου 1589, ὄρα Ζάκυνθος.

1597 (Μελέτιος Πηγάς Μελετίω Βλασιῶ): «*Τὸν ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας νενουθειήκαμεν μὴ προχείρως...τὰς χειροτονίας ποιεῖν. Οὐ μόνον γὰρ παιδείας μετέχειν ἀνάγκη τοῖς ἐν τῷ βήματι προεδρεύειν, καὶ τοῖς ἀχράντοις μυστηρίοις ἐγχειρεῖν ταιτιμένους, ἀλλὰ καθαρὰς, ὡς οἶόν τε ἀνθρώποις, τὰς ψυχὰς κεκτημένους καὶ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην παρθένους*»⁴⁸.

1632. Ἐγγραφον Γεν. Προβλεπτοῦ Μολίν, ὑποχρεοῦντος τοὺς ὑποψηφίους ἱερομονάχους νὰ μεταβαίνουν πρὸς χειροτονίαν εἰς Κεφαλληνίαν.

Προβλ. Κύθηρα.

ΚΥΘΗΡΑ, (Διονύσιος Κατηλιανὸς ἐπ. Κυθήρων Μελετίω Βλασιῶ). Οἱ Κρήτες παρεκάλουν τὴν ἐνετικὴν ἀριστοκρατίαν, ὅπως ἐπιτρέψη τῷ Κυθήρων (χειροτονηθέντι περὶ τὸ 1609) νὰ χειροτονῇ τοὺς ἐν Κρήτῃ κληρικούς, ἀναγκαζομένους νὰ μεταβαίνουν εἰς Κεφαλληνίαν πρὸς τοῦτο⁴⁹.

3. Μικρασία καὶ Νῆσοι.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ. 1582 - 1584. Ὅπως συνέβη πρὸ ἐτῶν, ὅτε ἐχειροτονήθη μέγας ἀριθμὸς καὶ εἰς τὴν πόλιν (Χάνδακα) καὶ εἰς τὴν ὑπαίθρον παρὰ τινος ἐπισκόπου ἐκ Καρπάθου...⁵⁰.

1640. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καρπάθου Δαμασκηνὸς (καὶ πρόεδρος Κρήτης!) χειροτονεῖ τὸν παπᾶ Ἰωάννην, Κρήτα ἱερέα⁵¹.

ΜΙΚΡΑΣΙΑ. Προβλ. Fl. Cornelius, Cr. Sacra II, 371.

1394, μὴνι Μαρτίῳ. Ὁ οἰκουμ. πατριάρχης Ἀντώνιος τῷ μητροπολίτῃ Μύρων, προβλ. ἐπίμετρον, Β'.

1589, πολλοὶ πηγαίνουν εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς ἄλλους ἀπαγορευμένους τόπους⁵².

⁴⁸) Ἀγ. Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγά, ἐν Χιανίσις 1908, σ. 60.

⁴⁹) Μ. Γεδεών, Ἐκκλ. Ἀλήθεια Θ', 1889, σ. 183α.

⁵⁰) Σπανάκη, Μν. Κρητ. Ἰστ. I, 1940, σ. 16, Relazione Zuane Mocenigo, ἀναφερομένη ἐπὶ συμβάντος ἐπὶ δούκα Nicolò Donato (1572 - 1584).

⁵¹) Χειροτονία τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, σημειώμα Παπαγιάννη Καρπαθίου ὑπὸ Μαυοῦ ἡλ. Ἰω. Γεδεών, «Μεσαιωνικά Γράμματα» Β', 1935, σσ. 110 - 116 Ἀντίθετος πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ Γεδεών ὁ Μ. Ἰ. Μαυοῦσακας, Πελοποννησιακά Γ', 1959, σ. 96 σημ. 1.

⁵²) Σπανάκης, ἐνθ' ἄνωγ.

4. Ἐπίμετρον⁵³.

A' CCCCXII (6897 - 1389) iulio ind. XII.

† Προτροπή δοθεῖσα τῷ ἐπισκόπῳ Μεθώνης †⁵⁴

† Θεοφιλέστατε ἐπίσκοπε Μεθώνης· χάρις εἴη καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ τῇ θεοφιλείᾳ σου· ἡ μετριότης ἡμῶν ἐκχωρεῖ καὶ ἄδειαν δίδωσι τῇ θεοφιλείᾳ σου, ὡς ἂν χειροτονῆς πάντας τοὺς ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Κρήτης εἰς ἀναγνώστιας, ἠποδιακόνους, διακόνους καὶ προσβυτέρους, δεχόμενος γοῦν πρότερον τὰς μαρτυρίας αὐτῶν κατὰ τὴν κανονικὴν ἀκριβεῖάν τε καὶ παρατήρησιν, οὓς ἂν εὖροις ἀξιότους καὶ μεμαρτυρημένους ἐγγράφως παρὰ πνευματικῶν καὶ ἱερέων· χειροτόνει αὐτούς, ὡς παραδηλοῦμεν τῇ θεοφιλείᾳ σου, κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ συνήθειαν, μηδενὸς ἀρχιερέως ἄλλου ἢ τῶν ἐγγύς τῆς Κρήτης ἢ τῶν μακρὰν ὀφείλοντος χειροτονίαν ποιήσῃν εἰς τινὰ τῶν ἐκ ταύτης προσελθόντα αὐτῷ, σοὶ γὰρ μόνῳ τὰς χειροτονίας αὐτῶν ἡ μετριότης ἡμῶν παραδίδωσι, καὶ ἐὰν τις ἕτερος χειροτονήσῃ ἐκ τῶν τῆς Κρήτης, ὡς λέγομεν, ὡς παρὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας ποιήσας εὐθιυθήσεται κανονικῶς παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ τῆς θείας συνόδου, τοῦτου γὰρ χάριν ἀπολέλυται τῇ θεοφιλείᾳ σου, καὶ τὸ παρὸν προτρεπτικὸν γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος δι' ἀσφάλειαν†.

Ἐἶχε καὶ διὰ τιμίας πατριαρχικῆς χειρὸς τὸ μηνὶ Ἰουλίῳ Ἰνδ. ιβ' † [ὁ Κων]λεως Ἀντώνιος]

B' CCCCLIX (6902 - 1394) martio ind. II⁵⁵.

(Τῷ μητροπολίτῃ Μύρων)

† Ἱερώτατε μητροπολίτα Μύρων, ὑπέριμε καὶ ἔξαρχε πάσης Λυκίας, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφεῖ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ συλλειτουργέ· χάρις εἴη καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ τῇ σῇ ἱερότητι.

⁵³) Miklosich - Müller, Acta et Diplomata II, 1862, σ. 139.

⁵⁴) Τὸ ἀναδημοσιεύμενον τοῦτο ἐγγραφοῦ πιθανώτατα ἀπελύθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κων]λεως κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἐν Κων]λεὶ βαίλου τῆς Ἑνετίας. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Μεθώνης παραγγέλλεται ὅπως ἐρευνᾷ τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὐχὶ τῶν ἔξω (κρατικῆν) τῶν ὑποψηφίων «κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ συνήθειαν».

⁵⁵) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 205. Πού ἤδρευεν ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης δὲν γνωρίζω μετ' ἀσφαλείας νὰ εἶπω, πάντως ἐν τῇ πολυταράχῳ Μικρασίᾳ. Ἡ πατριαρχικὴ ἔκδοσις ἐξεδόθη προφανῶς διὰ νὰ εὐκολύνῃ τὴν παράνομον χειροτονίαν τῶν ἐκ Κρήτης ἱερέων τῶν καταφευγόντων in partibus infidelium, χωρὶς νὰ αἰρῇ τὴν προγενεστέραν ἔκδοσιν δι' ἧς ἐξουσιοδοτεῖτο πρὸς τοῦτο μόνος ὁ Μεθώνης ἀπ' ἄλλοι τινός.

ἡ μειριότης ἡμῶν ἐκχωρεῖ καὶ ἄδειαν δίδωσί σου τῇ ἱερότητι, ὡς ἂν τοὺς ἐρχομένους εἰς σὲ ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Κρήτης καὶ ζητοῦντας εἰς τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα ἀναχθῆναι ἀναδέχῃ καὶ δεξάμενος τὰς ὑπὲρ αὐτῶν μαρτυρίας καὶ ἐξετάσας αὐτοὺς ἀκριβῶς χειροτονήσῃ εἰς τὸ τοιοῦτον ἀξίωμα, καὶ τοὺς ἀξιόους ἀναχθῆναι πρὸς τὸ τῶν πρεσβυτέρων προβιβάζῃ εἰς τοῦτο, κατὰ τὴν ἄνωθεν ἐπικρατήσασαν εἰς ταῦτα ἐκκλησιαστικὴν τάξιν τε καὶ συνήθειαν. τοῦτου γὰρ χάριν ἀπολέλυται τῇ ἱερότητί σου τὸ παρὸν προτρεπτήριο γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος δι' ἀσφάλειαν *φ*.

Τὸ παρὸν ἴσον ἀντιβληθὲν καὶ κατὰ πάντα εὐρεθὲν ἐξισάζον τῷ πρωτοτόπῳ εἶχε καὶ διὰ τιμίας πατριαρχικῆς χειρὸς τὸ μηνὶ μαρτίῳ ἰνδ. β' *φ* [ὁ Κων]λεως Ἀντώνιος].

Δ'

ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΛΟΓΗΣ ΚΑΙ ΧΟΡΗΓΗΣΙΣ ΑΔΕΙΑΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΣ⁵⁶

1. Ἐάν ποτε ἡ ἔρευνα προχωρήσῃ πρὸς τὰ ἀρχαιότερα ἐνετικά κείμενα (τὰ πρὸ τοῦ 1363) ἐπιβίβω ὅτι θὰ φανῇ ἐναργέστερον, ὅτι αἰτία τῆς ἐπιβολῆς τῶν περιοριστικῶν εἰς τὰς χειροτονίας τῶν παπᾶδων μέτρων ὑπῆρξεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ἁγίου Τίτου καὶ ἡ εὐρεῖα συμμετοχὴ εἰς αὐτὴν καὶ εἰς ἄλλα κινήματα τοῦ μέσου τοῦ ΙΕ' αἰ. Κρητῶν ὀρθοδόξων ἱερωμένων, ἀποβλεπόντων πρὸς τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν⁵⁷. Ὁ G. Foscarini, πολὺ ἀργότερον (1588) θὰ γράψῃ, ὅτι «ἐφ' ὅσον ἤκμαζεν ἡ Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία καὶ ὁ Μορῆας ἦτο γεμᾶτος ἀπὸ Ἑλλήνων ἀρχοντας. οἱ ὅποιοι ἀκριβῶς διὰ τῶν ἐπισκόπων θὰ ἠδύνατο νὰ προσελκύσουν πρὸς ἑαυτοὺς τοὺς Κρητας, οἱ [Ἐνετοὶ] πρόγονοί μας ἀπηγόρευον νὰ μεταβαίνουν καὶ διαμένουν ἐν Κρήτῃ Ἑλληνες ἐπίσκοποι...»⁵⁸, διὰ τῶν ὀποίων φυσικὰ ἐγίνοντο αἱ χειροτονίαι. Ἡ ἀρχαιότερα, καθόσον γνωρίζω κανονιστικὴ ἀπόφασις τῆς Ἐνετικῆς Ἰερουσίας εἶναι τῆς 13ης Ὀκτωβρίου 1360, καθ' ἣν:

⁵⁶) Οἰκοθεν νοεῖται, ὅτι ἀπὸ ἀπόψεως ὀρθοδόξου δὲν ἔλειπε ποτὲ ἡ ἀνάγκη τῆς συμμαρτυρίας ὑπὲρ τοῦ ὑποψηφίου κληρικοῦ, δηλονότι τὸ ἐγγράφον τοῦ ἐξομολογοῦντος αὐτὸν πνευματικοῦ περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν ἡθῶν αὐτοῦ.

⁵⁷) Εἰς τὴν ἐπανάστασιν ταύτην ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης Χάνδακος, πρβλ. Ἐρ ου χ ά κ η ν, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363 - 1366, Ἀλεξάνδρεια 1932, σ. 26 - 27.

⁵⁸) Ἐρ ου χ ά κ η ς, ΕΦ ΔΕ', 1936, σ. 515.

α') Οἱ Ἕλληνες παπῶδες πρέπει νὰ δίδουν ἐξετάσεις πρὸ τῆς χειροτονίας των.

β') Πρέπει νὰ ἐκλεγοῦν τέσσαρες παπῶδες (οὐχὶ ἐκ τῶν 130 οὐνιτῶν), οἱ ὅποιοι νὰ τοὺς ὑποβάλουν εἰς ἐξέτασιν. Ἄλλὰ οἱ ἐξετασται οὗτοι νὰ μὴ δύνανται, οὔτε νὰ συνιστοῦν, οὔτε νὰ εἰσαγάγουν τινὰ εἰς τὴν ἱερωσύνην, ἄνευ τῆς γραπτῆς ἀδείας τῆς κυριάρχου ἀρχῆς, ἐπὶ ποινη 100 ὑπερπύρων.

γ') Οὐδείς ἐκτὸς τῶν ὠρισμένων (ἔξω τῆς Κρήτης) ὀρθοδόξων ἐπισκόπων νὰ τολμᾷ νὰ χειροτονῇ παπῶδες, ἐπὶ ποινη διακοσίων ὑπερπύρων καὶ ἑνὸς ἔτους φυλακίσεως.

δ') Οὐδείς νὰ μεταβαίνει ἔξω τῆς Νήσου νὰ χειροτονῆται ἂν δὲν φέρῃ ἐπιστολὰς τῆς κυριάρχου ἀρχῆς πρὸς τοὺς διοικητὰς τοῦ τόπου ἔνθα μεταβαίνει, οὔτε νὰ δύναται νὰ ἐπιστρέφῃ, χωρὶς συστατικὰς ἐπιστολὰς τῶν διοικητῶν ἐκείνων, ἐπὶ ποινη ἑκατὸν ὑπερπύρων.

ε') Οὐδείς νὰ χειροτονῆται πρὸ τοῦ 25ου ἔτους τῆς ἡλικίας.

Οἱ τέσσαρες παπῶδες ἔπρεπε νὰ ὀρκίζονται δι' ἕξ μῆνας καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπαναδιορισθοῦν ἀμέσως⁵⁹.

Τὸ 1478 καὶ 1495 ἐξεδόθησαν διαταγαὶ τῆς Ἑνετικῆς Γερουσίας καθ' ἃς ἔπρεπε νὰ ἐξετάζονται πρὸ τῆς χειροτονίας οἱ Ἕλληνες παπῶδες καὶ νὰ ὀρκίζονται πίστιν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν⁶⁰. Τὴν 19ην Φεβρουαρίου 1509 ἀποφασίζεται, ὅπως τηρηθῇ προγενεστέρα ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῆς 13ης Νοεμβρίου 1454, καθ' ἣν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ εἰς παπᾶς εἰς κάθε συνοικισμὸν *unus pro casali!* καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεφασίζετο *aliquis papa insule Crete non possit facere officium sacerdotis, qui non fuerit consacratus ab subditis domini nostri*⁶¹, ἐπεβάλλετο δηλαδὴ ἐπὶ ποινη μὴ ἀναγνωρίσεως τῆς χειροτονίας ἢ τέλεσις ταύτης ὑπὸ ἐπισκόπου ὀρθοδόξου ὑποκειμένου τῇ Ἑνετίᾳ.

Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου φαίνεται ὅτι ἡ Ἑνετία δὲν ἀπέβλεπε διὰ τῆς ἐξετάσεως τόσοσιν εἰς τὰ χρηστὰ ἦθη καὶ τὴν παιδείαν τῶν χειροτονουμένων, ὅσον εἰς τὰς πολιτικὰς των πεποιθήσεις καὶ τὴν δυνατότητα νὰ ταχθοῦν ἐναντίον τοῦ κυριάρχου κράτους, γινόμενοι ὄργανα ξένου τινὸς (Βυζαντινῶν, ἐν συνεχείᾳ Γούρκων). Διὰ νὰ μὴ γίνῃ κατάχρησις ἐκ μέρους τῆς Λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς Χάνδακος, δὲν ἀνέθηκε τὴν ἐξέτασιν τῶν ὑποψηφίων οὔτε εἰς αὐτήν, οὔτε εἰς τοὺς ὑποκειμένους αὐτῇ οὐνίτας ἱερεῖς, ἀλλ' εἰς 4 ὀρθοδόξους ἱερεῖς μὴ ἐνωτι-

⁵⁹) Ξηρουχάκης, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, 1933, σσ. 38 - 39.

⁶⁰) Αὐτόθι σ. 97.

⁶¹) L a m a n s k y, σ. 058 - 060.

κοίς, οἱ ὅποιοι βεβαίως θὰ παρῆχον ἐχέγγυα πίστεως πρὸς τὴν Ἑνετίαν, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅμως δὲν ἠδύναντο μονίμως νὰ ἀσκήσουν τὸ λειτούργημα τοῦτο, οὐδὲ ν' ἀναλάβουν τὴν πρωτοβουλίαν ὑποδείξεως τῶν μελλόντων νὰ ἱερωθοῦν. Ἀπὸ ἀπόψεως τοῦ κράτους, τοῦτο ἀπῆρται σύστασιν (προφανῶς φεουδάρχου πιστοῦ εἰς τὴν Ἑνετίαν), παρῆχε πρῶτον γραπτὴν ἄδειαν, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐξέτασις, εἶτα δὲ συστατικὰ πρὸς τοὺς διοικητὰς τῶν πόλεων ὅπου ἤδρευον οἱ πιστοὶ ἐκεῖνοι τῇ Ἑνετίᾳ ὀρθόδοξοι Ἑλληνας ἐπίσκοποι (Μεθώνη, Κορώνη), διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐγίνετο ἡ χειροτονία. Μετὰ τὴν τέλεσιν ταύτης (καὶ ὁ ἐπίσκοπος θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα τῆς ἐξετάσεως τοῦ ὑποψηφίου ἀπὸ ἀπόψεως ἠθῶν καὶ πίστεως, ἀλλὰ καὶ ἱκανότητος γραμματικῆς), ὁ χειροτονηθεὶς ἐφωδιάζετο διὰ συστατικῶν γραμμάτων τοῦ διοικητοῦ (Μεθώνης, Κορώνης κλπ.) πρὸς τὰς ἐνετικὰς ἀρχὰς τῆς Κρήτης καὶ οὕτω ἐπανήρχετο. Εἰς ποῖον σημεῖον ἐπεβάλλετο ὁ ὄρκος πρὸς τὴν Γαληνοτάτην καὶ ὑπὸ ποίας ἀρχῆς ἄγνωστον, πάντως τοῦτο ἐγίνετο πρὸ τῆς χειροτονίας.

2. Ἄλλως εἶχον τὰ πράγματα ὀλίγον πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης, προκειμένου περὶ μοναστηρίων καὶ ἱερομονάχων. Ἐγγραφον τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Μολίν τοῦ 1632 διατάσσει :⁶²

α') Οὐδεὶς δύναται νὰ καρῆ μοναχὸς πρὸ τῆς ἐμφανίσεώς του ἐνώπιον τοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως, ἐφωδιασμένου τοῦ ὑποψηφίου διὰ συστατικῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἡγουμένου τοῦ μοναστηρίου εἰς τὸ ὅποῖον οὕτως ἤθελε νὰ εἰσέλθῃ. Ποινὴ διὰ τοὺς παραβάτας ἡ γαλέρα μὲ ἀλύσεις εἰς τοὺς πόδας ἐπὶ τριετίαν, χωρὶς δυνατότητα ἀμνηστίας.

β') Οἱ μοναχοὶ (ἱερομόναχοι) οἱ ὅποιοι ἐλειτούργουν εἰς ναοὺς ἢ παρεκκλήσια ἔπρεπε νὰ ἐγγράφωνται εἰς ἐπὶ τοῦτο τηρούμενον κρατικὸν κατάστιχον, ν' ἀποδείξουν ὅτι ἔχουν ἡλικίαν 25 ἐτῶν τοῦλάχιστον καὶ ὅτι κέκτηνται μόνιμα εἰσοδήματα διὰ νὰ ζοῦν. Ἐὰν πρόκειτο περὶ ἐφημερίων ἔπρεπε ν' ἀποδείξουν ὅτι ἡ ἐνορία των ἔχει ἀνάγκην ἱερέως.

γ') Ἡ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ τῶν ἱερομονάχων συνιστάτο διὰ μίαν πενταετίαν ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ δύο ἡγουμένων μεταξὺ τῶν ἐγκριτοτέρων τῶν ἑλληνικῶν (ὀρθοδόξων) μοναστηρίων καὶ δύο ἐγγάμων ἑλλήνων παπᾶδων, γερόντων καὶ χρηστοθήτων.

δ') Ἡ ἐξέτασις συνίστατο εἰς τὸ ἂν οἱ ὑποψήφιοι ἐγνώριζον ἀνάγνωσιν, τὰ κυριώτερα δόγματα, τὰ μυστήρια καὶ τοὺς βαθμοὺς συγγενείας.

ε') Μετὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς ἱκανότητος τῶν ὑποψηφίων περὶ τὴν

⁶²) Ξηροουχάκης, Ἐνθ' ἄνωτ. σσ. 100 - 101.

ἀνάγνωσιν, τὰ μυστήρια, δόγματα καὶ τὴν διάκρισιν τῶν βαθμῶν συγγενείας, καὶ ἐφ' ὅσον οὗτοι ἦσαν 25 ἐτῶν (προφανῶς διὰ τὸ μὴ ἔχουν ἀποφύγει τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀγαρείας), ὁ ὑποψήφιος παρεπέμπετο εἰς τὸν Χάνδακα, ὅπου ὑπεβάλλετο εἰς νέαν ἐξέτασιν ὑπὸ τοῦ Πρωτοπαπᾶ, τοῦ Πρωτοψάλτου καὶ τοῦ Βικαρίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ποίου εἴδους ἦτο ἡ ἐξέτασις αὕτη δὲν εἶναι γνωστόν, ἀπετέλει ὁμως πηγὴν εισοδήματος διὰ τοὺς τρεῖς ὡς ἄνω ἀξιωματούχους, οἱ ὅποιοι προφανῶς ἤλεγχον τὴν νομιμοφροσύνην τοῦ ὑποψηφίου πρὸς τε τὴν Ἑνετίαν καὶ τὴν ἔνωσιν τῆς Φλωρεντίας. Ἡ τελευταία αὕτη πλασματικὴ ὑποχρέωσις ἦτο τ ὑ π ο ς, πρὸς τὸν ὅποιον συνηθέστατα ὑπεβάλλοντο, διὰ λόγους σκοπιμότητος, καὶ αὐτοὶ οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται, χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε ἐκ πεποιθήσεως οὐνῆται. Οἱ ἐξεταζόμενοι ἐγνώριζον ν' ἀποφύγουν διὰ πλαγίων ἀπαντήσεων τοὺς τιθεμένους σκοπέλους, καὶ οἱ ἐξεταστὰι ἐγνώριζον ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ἀναγκάσουν νὰ προσχωρήσουν εἰς τὴν λατινικὴν ὁμολογίαν.

ς') Οἱ κρινόμενοι ἄξιοι χειροτονίας ὄφειλον νὰ δώσουν ἐγγύησιν (piezaria) ἐκ 200 δουκάτων, ὅτι θὰ μετέβαινον ἐντὸς τεσσάρων μηνῶν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας διὰ τὸν νὰ χειροτονηθῶν.

ζ') Μετὰ τὴν παροχὴν τῆς ἐγγυήσεως (προφανῶς διὰ πιστοῦ εἰς τὴν Ἑνετίαν ὀρθοδόξου φεουδάρχου, δυναμένου νὰ ἐγγυηθῇ διὰ τὸσον ποσόν!) ὁ διοικητὴς τοῦ διαμερίσματος ἐκ τοῦ ὁποίου προήρχετο ὁ ὑποψήφιος (rettore) ἠδύνατο νὰ τὸν ἐφοδιάσῃ διὰ γραμμάτων πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας.

Εὐνόητον εἶναι, ὅτι ὁ χειροτονηθεὶς ἱερομόναχος θὰ προσῆγε μετὰ τὴν χειροτονίαν τὴν τε βεβυίωσιν τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ διοικητοῦ Κεφαλληνίας, ὅτι ὄντως ἐκεῖ εἶχε λάβει χώραν τὸ μυστήριον.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1360 καὶ 1632 εἶχεν εἰσαχθῆ ἡ ὑποχρέωσις τῆς ἐξετάσεως ὑπὸ τῶν ἐν Χάνδακι Πρωτοπαπᾶ, Πρωτοψάλτου καὶ Βικαρίου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, περὶ ἧς ἤδη ὁμιλεῖ ὁ μὲν G. Foscarini εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ 1577, ὁ δὲ Zuane Mocenigo, τὴν 17 Ἀπριλίου 1589, καθορίζων καὶ τὰ δικαιώματα τῶν τριῶν ἐξεταστῶν εἰς ἓν τσεκίνο δι' ἕκαστον καὶ τὸ φιλοδώρημα τῆς χειροτονίας εἰς 3 - 4 διὰ τὸν ἐπίσκοπον. Ἀπὸ τὴν ἐκθεσιν Foscarini μανθάνομεν ὅτι ἐχρειάζετο la licentia di Duca di Candia⁶⁸.

3. Ἐκ πολυαριθμῶν σχετικῶς διασωθέντων σχετικῶν ἐγγράφων, ὁ ἀείμνηστος G. Hofmann ἐδημοσίευσέ τινα κείμενα ἐνδεικτικὰ τῆς ὡς ἄνω διαδικασίας. Τὸ παλαιότερον ἐξ αὐτῶν, συντεταγμένον λατινιστί, ἔχει ἐν μεταφράσει ὡς κάτωθι :

⁶⁸) L a m a n s k y, Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 536.

Πιστοποιητικὸν διὰ τὸν Μανόλη Κουκουρυσιανό⁶⁴, ὀρθόδοξον ἱερέα, Κορώνη 9 Αὐγούστου 1424.

« Ἀξιότιμοι ἔξοχοι ἀγαπητοὶ ἀδελφοί,

Ἀπαντῶντες εἰς τὴν αἴτησιν τὴν διατυπωθεῖσαν διὰ τῶν γραμμάτων σας, οἷς καθιστῶμεν γνωστὸν, ὅτι ὁ Μανόλης Κουκουρυσιανὸς ἐκ τοῦ διαμερίσματος Χάνδακος ἀνήχθη εἰς τὸ λειτούργημα τοῦ ἱερέως τοῦ ἐλληνικοῦ δόγματος ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Ἑλληνοῦ ἐπισκόπου, καθὼς ἐπιστοποίησεν ἡμῖν ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος.

Βενέδικτος Dandolo, καστελλάνος Μεθώνης καὶ Κορώνης
Ἐδόθη ἐν Κορώνῃ τῇ 9ῃ Αὐγούστου 1424, Ἰνδικτιῶνος β΄
Κατεχωρίσθη τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Αὐγούστου 1424».

Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ὑπῆρξε διὰ τὸν χειροτονηθέντα ἱερέα τὸ τελευταῖον ἐφόδιον μὲ τὸ ὁποῖον θὰ ἔφθασεν εἰς Χάνδακα, ἀφοῦ ἐχρεώθη διὰ τὴν πληρώσῃ τόσους καὶ τόσους κληρικούς καὶ λαϊκούς.

Ἴδου τῶρα καὶ τύπος ἔγγραφου, δημοσιευθεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς Hofmann, αἰτήσις τῆς Κρητικῆς κυβερνήσεως πρὸς τὸν καστελλάνον Κορώνης καὶ Μεθώνης περὶ χειροτονίας Ἰουλιανοῦ Μισσήνη.

« 5 Αὐγούστου 1451

Κατόπιν ἀδείας ἡμῶν ἔρχεται πρὸς ὑμᾶς ὁ Ἰουλιανὸς Μισσήνης διὰ τὴν τύχην τοῦ μυστηρίου τῆς ἱερωσύνης κατὰ τὸ ἐλληνικὸν δόγμα καὶ διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν τὴν ἐξοχότητά σας νὰ μᾶς πληροφορήσῃτε διὰ γραμμάτων σας ἐὰν ὁ ἐν λόγῳ Ἰουλιανὸς ἀνήχθη εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἱερωσύνην. Σημειωτέον ὅτι ἡ αἴτησις κατεχωρίσθη εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ κυρίου Antonio Diedo πρῶην δοῦκα Κρήτης καὶ τοῦ συμβουλίου του. Χάνδαξ 5 Αὐγούστου 1451».

Χάρις εἰς τὸν αὐτὸν πατέρα Hofmann ἔχομεν δημοσιευμένα καὶ τὰς κάτωθι ὁμολογίας, διαφόρου τύπου, διὰ τῶν ὁποίων μεταξὺ τῶν ἔτων 1497 - 1509 ὁ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, διὰ τῶν βικαρίων του, ἐπιτρέπει τὴν χειροτονίαν ἑνδεκα Κρητῶν ὀρθοδόξων παπᾶδων «cum hac conditione, quod erit obediens pape ac successoribus et reverendissimo archiepiscopo ac omnibus mandatis sancte Romane ecclesie» ἢ «cuncta, que constituta sunt in concilio Florentino credere et observare».

Τὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται εἰς τὰ ἑξῆς πρόσωπα καὶ εἶναι λατινιστὶ συντεταγμένα εἰς τὰς ἀντιστοιχούς ἡμερομηνίας :

α΄. Γεώργιος Τανγόννας de casali Crices⁶⁵ — 1497,

⁶⁴) ἢ Κουκουρυσιανό, ὅπως ἀναγράφεται ἅπαξ.

⁶⁵) Κρητσά ;

Μαρτίου 8. Οὗτος διαδέχεται τὸν ποτὲ Ἰωάννην Βιλλια παπᾶν τοῦ Bambachi Κορνάρου εἰς τὸ Μιραμπέλλον, ὀρκίζεται δὲ ἐνώπιον τοῦ Ἰωάννου Κορνάρου (υἱοῦ τοῦ Bambachi) τοῦ βικαρίου Νικολάου Ἰαλλινᾶ καὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ Κρήτης Ἀνδρέα Μορώνη.

β'. Μιχαὴλ Λήξι de casali Vicelea τοῦ Belveder⁶⁶ — 15 Μαρτίου 1497. Ὁρκίσθη ἐνώπιον τοῦ Νικολάου Ἰαλλινᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου Γραδενίγου.

γ'. Γεώργιος Ρόδιος de casali Castello⁶⁷ — 18 Μαρτίου 1497, ὀρκίσθη ὡς ἄνω ὁ Λίξης.

δ'. Μανόλης Κουρῆς (Manoli Quirini) Mitilenos habitos — 30 Μαρτίου 1497 ὀρκίσθη ἐνώπιον μαρτύρων magnificis dominis Benedicto Barbadico et Andrea Barbadico testibus.

ε'. Μιχαὴλ Μαλέας de casali Catopotamnes⁶⁸ districtus Padiade — 4 Ἀπριλ. 1497, ὀρκίσθη παρόντων magnifico Francisco de Medio et Andrea de Morone protopapate testibus etc.

ς'. Νικόλαος Δομανὸς de casali Miliarissi⁶⁹ districtus Belvederi — 4 Ἀπριλ. 1497, ὀρκίσθη presentibus reverendo domino Nicolao Iallina vicario et Andrea Morone protopapate testibus etc.

ζ'. Κωνσταντῆς Τζῆς (Constantino Zeno) — 4 Ἀπριλίου 1497, αἰτήσῃ magnifici domini Nicolai Fradelo, ἀνέλαβεν ὑποχρέωσιν (obligavit se) presentibus domino Joanne Chioza et Andrea de Morone protopapate.

η'. Ἰωάννης Γριμάνης de casali Sita⁷⁰ — 10 Ἀπριλίου 1497, αἰτήσῃ Ἀνδρέου Κουρίνου, ὀρκίσθη, δὲν ἀναφέρεται ἐνώπιον τίνων.

θ'. Κωνσταντῖνος Γαβρᾶς⁷¹ de casali Macritico destricti Temeni — 23 Μαΐου 1497 αἰτήσῃ Ἱερωνύμου Πασχάλιγου, ὀρκίσθη ἐνώπιον τοῦ πρωτοπαπᾶ Ἀνδρέα Μορώνη.

ι'. Λέος Καλαματιανὸς (Calamation) de Burgo

⁶⁶) Βιτσιλιὰ Μονοφατίου.

⁶⁷) Καστέλλι - Πεδιάδος ;

⁶⁸) Κατωποταμιές - Πεδιάδος.

⁶⁹) Μιλιαρίσι, Μονοφατίου.

⁷⁰) Σίτανος; Σητείας.

⁷¹) Μακρυτοῖχος - Τεμένους. Ὁ ἱερεὺς ἐλέγετο Γαβρᾶς καὶ οὐχὶ ὡς ἀνεγνώσθη (Γαστρᾶς) Gastra ὑπὸ Hofmana. Γάβρας - Gama ὁ Iorga | Πρβλ. Μανούσσαν, Πελοποννησιακά Γ', 101, σημ. 4.

Candide — 17 Ἀπριλίου 1499, ὠρκίσθη, ἡ ἄδεια ἐδόθη διὰ τοῦ Νικολάου Ἐσπινᾶ.

ια'. Γεώργιος Πριμικήρης — 5 Μαρτίου 1509.

Ἄββατος: Franciscus Barthollinus Lacens βεβαιοῖ ὅτι ὁ Πριμ. «*examinatus repertus est idoneus et iuravit fidelitatem illustrissimo duci domino Venetiarum ac reverendissimo domino archiepiscopo...observare obedientiamque preceptorum ac mandatorum sacrosancte Romane ecclesie et observantiam contentorum in concilio Florentino*». Μοναδικὴ περίπτωσις ὄρκου καὶ πρὸς τὸν δόγην.

Ἐκ τῶν ἐγγράφων τὰ ἐννέα εἶναι τοῦ 1497, τὸ δέκατον τοῦ 1499, τὰ δέκα ταῦτα δ' ἐξαπελύθησαν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ἐσπινᾶ, Κρητὸς καὶ ἑλληνομαθοῦς προφανῶς ἐπισκόπου Σαντορίνης καὶ γενικοῦ βικαρίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐνῶ τὸ ἐνδέκατον εἶναι τοῦ 1509 καὶ διαφέρει κατὰ τὸν τύπον. Θὰ ἔλεγε τις ὅτι ἡ σπουδὴ τῶν συντακτικῶν τῶν ἐγγράφων, ὅπως εἰσπράξουν τὸ τίμημα, δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς νοταρίους τῶν νὰ τὰ διατυπώσουν ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφήν. Ἐντύπωσιν μοῦ κάνει ὅτι ἐντὸς τοῦ ἔτους 1497 εἰς ἓνα μῆνα μόνον ἐδόθη ἄδεια εἰς ἐννέα ὑποψηφίους ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἐὰν ἐτηρεῖτο ἡ ἀναλογία αὕτη θὰ ἔπρεπε νὰ ἐχορηγοῦντο ὑπερεκατὸν ἄδειαι κατ' ἔτος.

Δὲν εἶμαι εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσω ἂν οἱ ὡς ἄνω 11 παπᾶδες ἦσαν γνήσιοι ὀρθόδοξοι ἀναγκασόμενοι εἰς πλασματικὴν ὁμολογίαν ἢ καὶ ἐκ τῶν 130 οὐνιτῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἢ τῶν τροφίμων τοῦ Κολλεγίου τοῦ Βησσαρίωνος. Μόνον διὰ τὸν ἐνδέκατον προκύπτει ὑποχρέωσις ὅπως μεταβῆ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ κράτους ὁρισμένον τόπον (*eundi ad loca per dominium deputata*) πρὸς χειροτονίαν.

Ἄλλα ἐγγράφα δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ πατρὸς Hofmann καὶ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἴδρυσιν καὶ δευτέρου πρωτοπαπάτου εἰς Μεραμπέλλον, διαχωρισμὸν τῶν ὁρίων ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος καὶ ἀναφερόμενα εἰς τοὺς πρωτοπαπᾶδες Βασίλειον Λουμπινᾶν (6 Μαΐου 1501), Ἐμμανουὴλ Κονταρῆν (15 Ἰανουαρίου 1502), Ἐμμανουὴλ Πεδιώτην πρωτοπαπᾶν Φουρνῆς Μεραμπέλλου (23 Σεπτ. 1508) ἢ τὸν πρωτοψάλτην Καστελλίου Πεδιάδος Ἀγγεληνὸν Τουτοῦν (υἱὸν τοῦ Κοκόλη!) (21 Αὐγούστου 1501), Νικόλαον Καλύβαν ἐξ Ἱεραπέτρας (5 Φεβρουαρίου 1504), ἀπολυθέντα καὶ ταῦτα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐπισκόπου Ἐσπινᾶ, δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀμέσως, διότι οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ, ὅτι διὰ ν' ἀναλάβουν ὑπηρεσίαν οἱ πρωτοπαπᾶδες καὶ πρωτοψάλται τῆς Νήσου ἔπρεπε νὰ ὀρκισθοῦν ὑποταγὴν μὲν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἀναγνώρισιν δὲ τῆς ἐν Φλωρεντία ψευδοενώσεως. Ἄλλ' οὐκ ἦν ἄλλως γενέσθαι. Διὰ τῆς θυσίας ταύτης περιέσωζον (οἱ ἐξ αὐτῶν εὐσυνείδητοι) ὅ,τι ἡ-

δύναντο νὰ περισώσουν ἀπέναντι τῆς διπλῆς ἀρχῆς, τῆς ἐνετικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε σκληρὸς καθ' ὅλην τὴν μακραίωνα ταύτην περίοδον, τόσον σκληρὸς ὅσον εἶναι ἀμφίβολον ἂν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὸν ἀνθέξωμεν σήμερον. Καὶ οἱ ἀγωνισταὶ δὲν ἦσαν πάντοτε οὔτε ἀπὸ ἠθικῆς οὔτε ἀπὸ πνευματικῆς ἀπόψεως πρότυπα πρὸς παραδειγματισμόν. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἦσαν ὀλιγώτερον Ἑλληνας, ὀρθῶς διαβλέποντες τὸν κίνδυνον τῆς διὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς οὐνίας, ἣν αὕτη ἤθελε δυναστικῶς νὰ ἐπιβάλλῃ, ἀπορροφήσεως τῶν ἐνδεικτικῶν στοιχείων τοῦ ἐθνισμοῦ, τῶν ἠθῶν, τῆς γλώσσης καὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ